

Engels, F.

De rol van het geweld in de geschiedenis

www.MinisterieVanPropaganda.org

DE ROEL VAN HET GEWELD IN DE GESCHIEDENIS

FRIEDRICH ENGELS

Friedrich Engels

DE ROL
VAN HET GEWELD
IN DE
GESCHIEDENIS

Uitgeverij Pegasus

Amsterdam MCMLXXIII

Oorspronkelijke titel: Die Rolle der Gewalt in der Geschichte

Boekverzorging en omslag: Robert Metz

Eerste druk 1973

Copyright Nederlandse uitgave: Pegasus, Amsterdam

ISBN 90 6143 112 3

(Ontwerp van het voorwoord bij de brochure
'De rol van het geweld in de geschiedenis')

(Ontwerp van het voorwoord bij de brochure 'De rol van het geweld in de geschiedenis')¹

Het hieronder volgende geschrift is een overdruk uit mijn werk 'De heer Eugen Diihrings omwenteling in de wetenschap' en bevat drie hoofdstukken die daar de titel 'De theorie van het geweld' dragen. Ze zijn reeds vroeger afzonderlijk verschenen in een Russische vertaling, en wel als bijlage bij de Russische uitgave van mijn 'Ontwikkeling van het socialisme van utopie tot wetenschap'. In deze uitgave zijn slechts de noodzakelijkste veranderingen en toevoegingen aangebracht. Maar de overdruk verlangt een bijzondere toevoeging.

Wanneer ik in de Duitse taal een brochure uitgeef over 'de rol van het geweld in de geschiedenis', dan heeft de Duitse lezer het recht van mij te verlangen, dat ik mijn opvattingen niet verberg over de zeer belangrijke rol die het geweld in de laatste dertig jaar juist in zijn eigen geschiedenis heeft gespeeld. Daarom heb ik nog een vierde hoofdstuk toegevoegd, dat natuurlijk alleen de belangrijkste gezichtspunten bevat. Misschien zal het me later eens vergund zijn dit onderwerp uitvoeriger te behandelen.

'De verhouding van de algemene politiek tot de vormen van het economische recht is in mijn systeem zo definitief en tegelijk zo *origineel* bepaald, dat een bijzondere verwijzing daarnaar ter vergemakkelijking van de studie niet overbodig mag heten. De vorming van de *politieke* betrekkingen is het *historisch-fundamentele*, en de *economische* afhankelijkheden zijn slechts een *werking* of een specifiek geval en derhalve steeds *feiten van de tweede orde*. Enige van de nieuwere socialistische systemen maken de in het oog springende schijn van een geheel omgekeerde verhouding tot het leidende beginsel, doordat zij uit de economische toestanden de politieke ondergeschiktheden als het ware laten groeien. Nu zijn deze werkingen van de tweede orde als zodanig weliswaar aanwezig en in het heden het meest voelbaar; maar het *oorspronkelijke moet in het onmiddellijke politieke geweld* en niet eerst in een indirecte economische macht worden gezocht.'²

Evenzo op een andere plaats, waar de heer Dühring 'van de stelling uitgaat, dat de politieke toestanden de beslissende oorzaak van de economische toestand zijn en dat de omgekeerde verhouding slechts een terugwerking van de tweede orde betekent..., zolang men de politieke groepering niet ter wille van haarzelf tot uitgangspunt maakt, maar haar uitsluitend behandelt als *middel tot eten en drinken*, zal men, hoe radikaal socialistisch en revolutionair men ook mag lijken, toch een verborgen stuk reactie in zich bergen'.³

Dat is de theorie van de heer Dühring. Zij wordt hier en op vele andere plaatsen eenvoudig opgesteld, om zo te zeggen gedekreteerd. Van ook maar de geringste poging tot een bewijs of tot weerlegging van de tegenovergestelde opvatting is nergens in de drie dikke boeken sprake. En al waren de argu

menten ook zo goedkoop als bramen, de heer Dühring zou ons geen argumenten geven. Die zaak is immers reeds bewezen door de beroemde zondeval, toen Robinson Vrijdag geknecht heeft. Dat was een gewelddaad, dus een politieke daad. En aangezien deze knechting het uitgangspunt en het voornaamste feit vormt van heel de geschiedenis en haar met de erfzonde der onrechtvaardigheid heeft ingeënt, overigens zodanig dat zij in de latere tijdperken alleen maar verzacht en 'in de meer indirecte economische afhankelijkheidsvormen veranderd' is; aangezien de hele tot dusver van kracht gebleven 'gewelds- eigendom' eveneens op deze oer-knechting berust, is het duidelijk dat alle economische verschijnselen uit politieke oorzaken te verklaren zijn, nl. uit het geweld. En degene voor wie dat niet genoeg is, is een verkapte reactionair.

Ten eerste willen wij opmerken, dat men niet minder op zichzelf verliefd moet zijn dan de heer Dühring het is om deze opvatting voor zo 'origineel' te houden, wat zij volstrekt niet is. De voorstelling alsof de grote gebeurtenissen van de politiek het beslissende moment in de geschiedenis zouden zijn, is zo oud als de geschiedschrijving zelf en is er de hoofdoorzaak van dat ons zo weinig bewaard is gebleven over de zich op de achtergrond van deze geruchtmakende gebeurtenissen in stilte voltrekkende en werkelijk voorwaartsstuwende ontwikkeling der volkeren. Deze voorstelling heeft de gehele geschiedbeschouwing tot nu toe beheerst en heeft pas een schok gekregen door de Franse burgerlijke geschiedschrijvers van de tijd der Restauratie;⁴ 'origineel' is daarbij slechts dat de heer Dühring van dat alles wederom niets afweet.

Verder: nemen wij voor een ogenblik aan dat de heer Dühring het bij het rechte eind heeft en dat de gehele geschiedenis tot op heden tot de onderdrukking van de mens door de mens is te herleiden, dan zijn wij daarmee nog lang niet tot de bodem van de zaak doorgedrongen. Immers, de vraag rijst allereerst: hoe kwam Robinson er toe Vrijdag te knechten?

Puur voor het plezier? Stellig niet. Wij zien integendeel dat Vrijdag 'als slaaf of louter als werktuig tot de economische dienst gedwongen en dan ook slechts als werktuig onderhouden wordt'. Robinson heeft Vrijdag slechts geknecht, opdat Vrijdag tot voordeel van Robinson zou werken. En hoe kan Robinson uit het werk van Vrijdag voordeel voor zichzelf trekken? Slechts daardoor, dat Vrijdag meer levensmiddelen door zijn arbeid voortbrengt dan Robinson hem moet geven opdat hij tot arbeiden in staat blijft. Robinson heeft dus, tegen het uitdrukkelijke voorschrift van de heer Dühring, de door de knechting van Vrijdag geschapen 'politieke groepering niet ter wille van haar zelf tot uitgangspunt gemaakt, maar haar uitsluitend behandeld *als middel tot eten en drinken*'⁹; hij moet nu zelf maar zien hoe hij het met zijn heer en meester Dühring klaarspeelt.

Het kinderlijke voorbeeld dus, dat de heer Dühring speciaal uitgevonden heeft om het geweld als het 'historisch fundamentele' aan te tonen, bewijst dat het geweld slechts het middel, het economische voordeel daarentegen het doel is. Zo veel 'fundamenteler' het doel is dan het ter wille daarvan gebruikte middel, evenveel fundamenteler is in de geschiedenis de economische zijde van de relatie tegenover de politieke. Het voorbeeld bewijst dus precies het tegendeel van wat het moet bewijzen. En zoals bij Robinson en Vrijdag is het ook in alle tot nu toe bekende gevallen van heerschappij en knechtschap. De onderdrukking was steeds, om de elegante spreektrant van de heer Dühring te gebruiken, 'middel tot eten en drinken' (dit in de ruimste zin genomen), nooit en nergens echter een 'ter wille van haarzelf' ingevoerde politieke groepering. Men moet meneer Dühring zijn om zich te kunnen inbeelden, dat de belastingen in de staat slechts 'werkingen van de tweede orde' zouden zijn, of dat de huidige politieke groepering van heersende bourgeoisie en beheerst proletariaat 'ter wille van haarzelf' zou bestaan en niet ter wille van het 'eten en drinken' van

de heersende bourgeoisie, nl. van winstmakerij en kapitaal- ophoping.

Keren wij intussen weer tot onze twee mannen terug. Robinson maakt Vrijdag 'met de degen in de hand'⁵ tot zijn slaaf. Maar om dat klaar te spelen heeft Robinson nog wat anders nodig dan de degen. Niet iedereen kan een slaaf gebruiken. Om hem te kunnen gebruiken moet men over tweeërlei beschikken: ten eerste over de werktuigen en materialen voor de arbeid van de slaaf en ten tweede over de middelen voor zijn schamele onderhoud. Voordat dus slavernij mogelijk wordt, moeten reeds een bepaalde trap in de produktie bereikt en een zekere graad van ongelijkheid in de verdeling ingetreden zijn. En om de slavenarbeid tot de heersende produktiewijze van een hele maatschappij te doen worden is een nog veel grotere toeneming van de produktie, van de handel en de ophoping van rijkdommen nodig. In de oude oorspronkelijke gemeenschappen met gemeenschappelijke eigendom van de grond komt slavernij óf in het geheel niet voor óf speelt slechts een zeer ondergeschikte rol. Evenzo in de oorspronkelijke boerenstad Rome; toen daarentegen Rome 'wereldstad' werd en het grondbezit in Italië meer en meer in handen van een weinig talrijke klasse van ontzaglijk rijke eigenaars kwam, werd de boerenbevolking verdrongen door een bevolking van slaven. I) Wanneer in de tijd van de Perzische oorlogen het aantal slaven in Corinthe tot 460.000, in Aegina tot 470.000 steeg en op ieder hoofd van de vrije bevolking tien slaven kwamen⁷, dan behoorde daartoe nog iets meer dan 'geweld', nl. een hoogont-

I) *Slavernij* maakt, waar ze hoofdvorm van de produktie is, de arbeid tot een werk van slaven, dus ontrend voor vrijen. Daarmee is de uitweg uit zo'n produktiewijze afgesloten, terwijl anderzijds de meer ontwikkelde produktie in de slavernij een beletsel vindt en tot afschaffing ervan aangespoord wordt. Aan deze tegenstelling gaan iedere op slavernij gegrondveste produktie en de hierop gebaseerde gemeenschap te gronde. De oplossing is in de meeste gevallen een gewelddadige knechting van de ver

wikkelde kunst- en handwerksindustrie en een uitgebreide handel. De slavernij in de Amerikaanse Verenigde Staten beruiste veel minder op het geweld dan op de Engelse katoenindustrie; in de streken waar geen katoen groeide of die zich niet, zoals de grensstaten, met de levering van slaven voor de katoen- staten bezighielden, stierf zij vanzelf uit, zonder toepassing van geweld, eenvoudig omdat zij niet lonend was.

Wanneer dus de heer Dühring de huidige eigendom een geweldseigendom noemt en die aanduidt als 'die heerschappij- vorm die niet slechts het uitsluiten van de medemens van het gebruik van de natuurlijke bestaansmiddelen, maar ook, wat nog veel meer te betekenen heeft, de onderwerping van de mens tot knechtsdienst *tot grondslag heeft*³³ — dan zet hij de gehele verhouding op z'n kop. De onderwerping van de mens tot knechtsdienst, in al zijn vormen, veronderstelt bij de onderdrukker de beschikking over de arbeidsmiddelen die onontbeerlijk zijn om de geknechte te benutten, en bij de slavernij bovendien nog de beschikking over de levensmiddelen, waarmee hij de slaaf in het leven kan houden. In ieder geval dus reeds een zeker, boven het gemiddelde uitgaand bezit aan

kommerde gemeenschap door andere, sterkere (Griekenland door Macedonië en later Rome); zolang deze zelf op slavernij beruisten wordt het centrum slechts verplaatst en wordt het proces op hoger niveau herhaald, totdat (Rome) eindelijk een volk veroverd dat een andere produktievorm in de plaats van de slavernij stelt. Ofwel de slavernij wordt door dwang of vrijwillig afgeschaft en dan *gaat de tot dan bekende produktiewijze te gronde*; in plaats van de grote cultuur komt de landbouw op percelen, zoals die door de kolonisten in Amerika wordt beoefend. In zoverre is ook Griekenland aan de slavernij te gronde gegaan, waarbij nog kwam, dat volgens Aristoteles de omgang met slaven de burgers demoraliseert — nog ervan afgezien, dat ze de burgers het werken onmogelijk maakt. (Huis- slavernij als in het Oosten is een andere zaak: ze vormt hier niet direkt de grondslag van de produktie, maar indirekt, als een bestanddeel van het gezin, en ze gaat onmerkbaar in het gezin (haremslavinnen) over.)⁶ (Aantekening van Engels bij het tweede deel van de 'Anti-Dühring': Economie; II. Theorie van het geweld, waarschijnlijk 1876. - *de red.*)

vermogen. Hoe is dat ontstaan? In ieder geval is het duidelijk dat het wel kan zijn geroofd en dus op *geweld* berusten kan, maar dat dit volstrekt niet noodzakelijk is. Het kan verworven zijn door arbeid, diefstal, handel, bedrog. Het moet zelfs door arbeid verkregen zijn, voordat het ooit geroofd kan worden.

De particuliere eigendom treedt in het algemeen in de geschiedenis geenszins op als het resultaat van roof en geweld. Integendeel. Hij bestaat reeds, zij het ook tot bepaalde voorwerpen beperkt, in de oeroude natuurlijke gemeenschap van alle cultuurvolkeren. Hij ontwikkelt zich reeds binnen deze gemeenschap, eerst via de ruil met vreemdelingen, tot de warentorm. Hoe meer de voortbrengselen van de gemeenschap warentormen aannemen, d.w.z. hoe minder zij voor eigen gebruik van de producent en hoe meer zij voor de ruil geproduceerd worden, hoe meer de ruil ook in de boezem der gemeenschap de oorspronkelijke, natuurlijke arbeidsverdeling verdringt, des te ongelijker wordt de stand van het vermogen van de afzonderlijke leden der gemeenschap, des te dieper wordt het oude gemeenschappelijke bezit van de grond ondermijnd, des te sneller gaat de gemeenschap zijn ontbinding tot een dorp van boeren met klein grondbezit tegemoet. Het oosterse despotisme en de wisselende heerschappij van veroverende nomadenvolkeren hebben deze oude gemeenschappen duizenden jaren lang niet kunnen aantasten; de geleidelijke vernietiging van hun oorspronkelijke huisindustrie door de concurrentie van de produkten der grootindustrie doet hen meer en meer uiteenvallen. Van geweld is daarbij evenmin sprake als bij de nog thans plaatsvindende verdeling van het gemeenschappelijke akkerbezit van de 'Gehöferschaften' aan de Moezel en in het Hochwald; de boeren vinden het eenvoudig in hun belang, dat de particuliere eigendom van de akker de plaats inneemt van de gemeenschappelijke eigendom.⁹ Zelfs de vorming van een oorspronkelijke aristocratie, zoals die bij de Kelten, de Germanen en in het Indische Vijfstromenland op

de grondslag van de gemeenschappelijke grondeigendom heeft plaatsgehad, berust vooreerst volstrekt niet op geweld maar op vrijwilligheid en gewoonte. Overal waar de particuliere eigendom zich ontwikkelt, geschiedt dit als gevolg van veranderde produktie- en ruilverhoudingen, in het belang van de verhoging van de produktie en de bevordering van het verkeer — dus door economische oorzaken. Het geweld speelt daarbij in het geheel geen rol. Het is toch duidelijk dat de instelling van de particuliere eigendom reeds moet bestaan, vóór de rover zich andermans goed kan *toeëigenen*; dat dus het geweld wel de stand van het bezit kan veranderen, maar niet de particuliere eigendom als zodanig kan voortbrengen.

Maar ook om de 'onderwerping van de mens tot knechts- dienst' in haar modernste vorm, de loonarbeid, te verklaren, kunnen wij noch het geweld, noch de geweldseigendom gebruiken. Wij hebben reeds gememoreerd welke rol bij het uiteenvallen van de oude gemeenschappen, dus bij het direkte of indirekte algemeen- worden van de particuliere eigendom, de verandering van de arbeidsprodukten in waren, het vóórtbrengen daarvan niet voor eigen gebruik, maar voor de ruil, speelt. Nu heeft Marx echter in 'Het Kapitaal' zonneklaar aangetoond — en de heer Dühring wacht er zich wel voor daarop ook maar met één letter in te gaan — dat op een bepaalde ontwikkelingstrap de warenproduktie in kapitalistische produktie verandert en dat op deze trap 'de op warenproduktie en warencirculatie berustende wet van de toeëigening of wet van de particuliere eigendom door haar eigen innerlijke onvermijdelijke dialektiek in haar tegendeel omslaat: de ruil van equivalenten, die als de oorspronkelijke handeling optrad, heeft zich zo gewijzigd dat slechts in schijn geruild wordt, doordat ten eerste het tegen arbeidskracht geruilde deel van het kapitaal zelf slechts een deel van het zonder equivalent toegeëigende vreemde arbeidsprodukt is, en ten tweede door zijn producent, de arbeider, niet slechts vervangen, maar met

een nieuw surplus' (overschot) 'vervangen moet worden ... Oorspronkelijk deed de eigendom zich aan ons voor als op eigen arbeid berustend ... Eigendom doet zich nu' (aan het einde van de uiteenzetting van Marx)> 'van de kant van de kapitalist gezien, voor als het recht zich andermans onbetaalde arbeid toe te eigenen, van de kant van de arbeider gezien, als de onmogelijkheid zich van zijn eigen produkt meester te maken. De scheiding tussen eigendom en arbeid wordt de noodzakelijke consequentie van een wet die schijnbaar uitging van hun identiteit.' Met andere woorden: zelfs wanneer wij iedere mogelijkheid van roof, gewelddaad en bedrog uitsluiten, wanneer wij aannemen dat alle particuliere eigendom oorspronkelijk op de eigen arbeid van de bezitter berust en dat in het gehele verloop slechts gelijke waarden tegen gelijke waarden worden geruild, dan komen wij toch bij de verdere ontwikkeling van de produktie en de ruil noodzakelijkerwijze tot de hedendaagse kapitalistische produktiewijze, tot de monopolisering van de produktie- en bestaansmiddelen in handen van die ene weinig talrijke klasse, tot het omlaag drukken van de andere, de ontzaglijke meerderheid vormende klasse tot bezitloze proletariërs, tot de periodieke wisseling van koortsachtige produktie en handelscrisis en tot de gehele tegenwoordige anarchie in de produktie. Het hele proces is uit zuiver economische oorzaken verklaard, zonder dat ook slechts één enkele maal de roof, het geweld, de staat of enigerlei politieke inmenging er bij gehaald behoeften te worden. De 'gewelds- eigendom' blijkt ook hier enkel een hoogdravende frase te zijn, die het gebrek aan begrip voor het werkelijke verloop der dingen moet bemantelen.

Dit verloop, historisch uitgedrukt, is de ontwikkelingsgeschiedenis van de bourgeoisie. Wanneer de 'politieke toestanden de beslissende oorzaak van de economische toestand zijn', moet de moderne bourgeoisie zich niet in de strijd met het feodalisme ontwikkeld hebben, maar daarvan het vrij

willing verwekte troetelkind zijn. Iedereen weet dat het tegenovergestelde heeft plaatsgevonden. Oorspronkelijk een aan de heersende feodale adel schatplichtige, uit alle mogelijke soorten horigen en lijfeigenen voortkomende onderdrukte stand, heeft de burgerij in voortdurende strijd met de adel de ene machtspositie na de andere veroverd en tenslotte in de meest ontwikkelde landen in zijn plaats de macht in handen genomen; in Frankrijk doordat zij de adel direkt ten val bracht; in Engeland doordat zij deze meer en meer verburgerlijkte en hem als haar eigen topversiersel inlijfde. En hoe bracht ze dat tot stand? Enkel en alleen door de verandering van de 'economische toestand', waarop vroeger of later, vrijwillig of door strijd veroverd, een verandering van de politieke omstandigheden volgde. De strijd van de bourgeoisie tegen de feodale adel is de strijd van de stad tegen het land, van de industrie tegen het grondbezit, van de geldhuishouding tegen de produk- tenhuishouding, en de beslissende wapens van de burgers in deze strijd waren hun *economische* machtsmiddelen, die door de ontwikkeling van de eerst als handwerk bedreven, later tot manufaktuur voortschrijdende industrie en door de uitbreiding van de handel voortdurend toenamen. Gedurende deze hele strijd stond de politieke macht aan de zijde van de adel, met uitzondering van een periode waarin de koninklijke macht de burgerij tegen de adel gebruikte om met de ene stand de andere in toom te houden; maar van het ogenblik af waarop de politiek nog steeds machteloze burgerij door haar toenemende economische macht gevaarlijk begon te worden, verbond het koningschap zich weer met de adel en deed daardoor eerst in Engeland, daarna in Frankrijk de revolutie van de burgerij ontstaan. De 'politieke toestanden' in Frankrijk waren onveranderd gebleven, terwijl de 'economische toestand' daaraan ontgroeid was. Naar de politieke positie was de adel alles, de burger niets; naar de sociale positie was de burger nu de belangrijkste klasse in de staat, terwijl de adel al zijn sociale

functies kwijtgeraakt was en hij nog slechts in de vorm van revenuen de betaling voor die verdwenen functies opstreek. En dat was nog niet alles: de burgerij was voor wat haar gehele produktie betreft ingeklemd gebleven in de feodale politieke vormen van de Middeleeuwen, waaraan deze produktie — niet slechts de manufaktuur, maar zelfs het handwerk — reeds lang ontgroeid was: in al de tot louter chicanes en belemmeringen van de produktie uitgroeide duizendvoudige gildevoorrechten en plaatselijke en provinciale tolgrenzen. Daaraan maakte de revolutie van de burgerij een einde. Maar niet doordat zij, volgens het beginsel van de heer Dühring, de economische situatie aanpaste bij de politieke toestanden — dat hadden immers juist adel en koningschap jarenlang vergeefs gepoogd —, maar doordat zij omgekeerd de oude, vermolmde politieke rommel opzij schoof en politieke toestanden schiep, waarin de nieuwe 'economische toestand' kon bestaan en zich kon ontwikkelen. En hij heeft zich in deze hem passende politieke en juridische atmosfeer schitterend ontwikkeld, zo schitterend, dat de bourgeoisie al niet meer ver af is van de positie die de adel in 1789 innam: zij wordt meer en meer niet slechts sociaal overbodig, maar een sociaal struikelblok; zij trekt zich meer en meer uit de produktieve werkzaamheid terug en wordt meer en meer, zoals indertijd de adel, een klasse die enkel revenuen opstrijkt; en zij heeft deze omwenteling in haar eigen positie en de verwekking van een nieuwe klasse, het proletariaat, tot stand gebracht zonder enige gewelds-hokus-pokus, langs zuiver economische weg. Nog meer. Zij heeft dit resultaat van haar eigen doen en laten geenszins gewild — integendeel, het heeft zich met onweerstaanbare macht tegen haar wil en tegen haar bedoeling doorgezet; haar eigen produktiekrachten zijn aan haar leiding ontgroeid en drijven, als met de onafwendbaarheid van natuurkrachten, de gehele burgerlijke maatschappij naar de ondergang of de omwenteling. En wanneer nu de bourgeois een beroep doet op het geweld om de bezwijkende 'economische

toestand' voor ineenstorting te behoeden, dan bewijzen zij daarmee slechts dat zij zich net als de heer Dühring in de dwaling verstrikt hebben, als zouden 'de politieke toestanden de beslissende oorzaak van de economische toestand' zijn; dat zij zich net als de heer Dühring inbeelden dat zij met het 'oorspronkelijke', met 'het onmiddellijke politieke geweld' die 'feiten van de tweede orde', de economische toestand en zijn onafwendbare ontwikkeling, kunnen herscheppen en zo de economische uitwerkingen van de stoommachine en de door deze gedreven moderne machinerie, van de wereldhandel en de huidige bank- en kredietontwikkeling met Krupp-kanonnen en Mausergeweren weer uit de wereld kunnen schieten.

Laten we dit almachtige 'geweld' van de heer Dühring eens II) wat nader bekijken. Robinson knecht Vrijdag 'met de degen in de hand'. Waar heeft hij de degen vandaan? Ook op de fantasie-eilanden waar de Robinsons plegen voor te komen groeien tot op heden de degens niet aan de bomen, en de heer Dühring blijft ieder antwoord op deze vraag schuldig. Zo goed als Robinson aan een degen wist te komen, zo goed mogen wij aannemen dat Vrijdag op een goede morgen met een geladen revolver in de hand verschijnt en dan wordt de hele 'machts'-verhouding omgekeerd: Vrijdag commandeert en Robinson moet zwoegen. Wij verzoeken de lezers ons te verontschuldigen, dat wij zo consequent op de eigenlijk in de kinderkamer en niet in de wetenschap thuishorende geschiedenis van Robinson en Vrijdag terugkomen, maar wat kunnen wij daaraan doen? Wij zijn gedwongen de axiomatische methode van de heer Dühring nauwgezet toe te passen, en het is niet onze schuld wanneer wij ons daarbij steeds op het gebied der zuivere kinderachtigheid bewegen. De revolver zegeviert dus over de degen, en daarmee zal het toch ook wel voor de kinderachtigste axiomaticus begrijpelijk zijn dat het geweld niet louter een wilshandeling is, maar dat er reële voorwaarden nodig zijn om het ten uitvoer te brengen, nl. *werktuigen*, van welke het meer volkomene het van het minder volkomene wint; dat verder deze werktuigen geproduceerd moeten zijn, waarmee

II) De verwerpelijke geschiedenis van Dühring wordt beheerst door het *geweld*. De werkelijke, voorwaarts gaande (historische beweging wordt beheerst) door *materiële verworvenheden*, die *blijven*.

(Aantekening van Engels bij het tweede deel van de 'Anti-Dühring': Economie; III. Theorie van het geweld (vervolg); waarschijnlijk uit het jaar 1876 - *de red.*)

tegelijk gezegd is dat de producent van meer volkomen geweldswerktuigen, in de wandeling wapens genoemd, het van de producent van de minder volkomene wint, en dat, in één woord, de overwinning van het geweld berust op de produktie van wapens en die weer op de produktie in het algemeen, dus — op de 'economische macht', op de 'economische toestand', op de aan het geweld ter beschikking staande *materiële* middelen.

Het geweld, dat is heden ten dage het leger en de oorlogsvloot en beide kosten, zoals wij allen tot ons nadeel weten, 'heidens veel geld'. Het geweld echter kan geen geld maken, maar hoogstens reeds gemaakt geld wegnemen, en dat baat ook niet veel, zoals wij eveneens tot ons nadeel met de Franse miljarden ervaren hebben.¹⁰ Het geld moet dus tenslotte toch door de economische produktie geleverd worden; het geweld wordt dus weer door de economische toestand bepaald, die het -III) de middelen voor de uitrusting en instandhouding van zijn werktuigen verschaft. Maar dat is nog niet alles. Niets is zo afhankelijk van economische voorwaarden als juist leger en vloot. Bewapening, samenstelling, organisatie, taktiek en strategie hangen vóór alles af van het telkens bestaande produktie- peil en van de verkeersmiddelen. Niet de 'vrije scheppingen van het verstand' van geniale veldheren hebben hier revolutionerend gewerkt, maar de uitvinding van betere wapens en een verandering van het soldatenmateriaal; de invloed van geniale

III) En waarmee wordt het geweld, het leger, in stand gehouden? Door *geld*. Dus onmiddellijk weer afhankelijk van de produktie. Vgl. vloot en politiek van Athene (380-340 voor onze jaart.). De macht over de bondgenoten faalde door gebrek aan materiële middelen om langdurige en krachtige oorlogen te voeren. De Engelse subsidies, door welke de nieuwe grote industrie was geschapen, versloegen Napoleon.

(Aantekening van Engels bij het tweede deel van de 'Anti-Dühring': Economie; III. Theorie van het geweld (vervolg); waarschijnlijk 1876 - *de red.*)

veldheren beperkt zich in het beste geval tot het aanpassen van de strijdwijze aan de nieuwe wapens en strijders.*

In het begin van de 14e eeuw kwam het buskruid van de Arabieren naar de West-Europeanen en bracht, zoals ieder schoolkind weet, een omwenteling in de gehele oorlogvoering teweeg. De invoering van het buskruid en van de vuurwapens was echter volstrekt geen gewelddaad, maar een industriële, dus economische vooruitgang. Industrie blijft industrie, om het even of zij zich de vervaardiging of de vernietiging van voorwerpen ten doel stelt. En de invoering van vuurwapens had niet alleen een omwentelende uitwerking op de oorlogvoering zelf, maar ook op de politieke verhoudingen van heerschappij en knechtschap. Om aan buskruid en vuurwapens te komen waren industrie en geld nodig, en de stadsburgers bezaten beide. De vuurwapens waren daarom van de aanvang af wapens van de steden en van de op de steden steunende, opkomende monarchie tegen de feodale adel. De tot dusver ongenaakbare stenen muren van de burchten van de adel legden het af tegen de kanonnen van de burgers, de kogels uit de handbussen van de burgers doorboorden de pantsers van de ridders. Met de geharnaste cavalerie van de adel stortte ook de heerschappij van de adel ineen; met de ontwikkeling van de burgerij werden voetvolk en geschut meer en meer de beslissende wapens; door het geschut gedwongen moest het oorlogshandwerk zich van een nieuwe, geheel industriële onderafdeling voorzien, de genie.

De ontwikkeling van de vuurwapens vorderde zeer langzaam. Het geschut bleef plomp, het handroer ondanks vele afzonderlijke uitvindingen grof. Het duurde meer dan driehonderd jaren eer een geweer ontwikkeld werd dat geschikt

* In plaats van de volgende zes alinea's bevatte het manuscript oorspronkelijk een uitvoeriger variant, die door Engels echter uit het manuscript werd gelicht en voorzien van het opschrift 'Taktiek van de infanterie voortspuitend uit de materiële oorzaken. 1700-1870' als een afzonderlijk opstel werd bewaard.

was voor bewapening van de gehele infanterie. Pas in het begin van de 18de eeuw verdrong het vuursteengeweer met bajonet voorgoed de piek uit de bewapening van het voetvolk. Het toenmalige voetvolk bestond uit stram exercerende, maar geheel onbetrouwbare, slechts met de stok bijeengehouden, uit de meest verlopen elementen van de maatschappij, vaak uit gepreste, vijandelijke krijgsgevangenen bestaande huursoldaten van de vorsten, en de enige strijdformatie waarin deze soldaten van het nieuwe geweer gebruik konden maken was de linie-taktiek — die onder Frederik II haar hoogste volmaking bereikte. Het gehele voetvolk van een leger werd in drie gelederen in de vorm van een zeer langwerpige holle rechthoek opgesteld en bewoog zich in slagorde slechts als een geheel; hoogstens werd het aan een van de beide vleugels toegestaan iets naar voren op te schuiven of achter te blijven. In formatie kon deze plompe massa zich slechts op volkomen vlak terrein bewegen en ook daar slechts in langzaam tempo (vijfenzeventig pas per minuut); een wijziging in de slagorde gedurende het gevecht was onmogelijk en over nederlaag of overwinning werd, zodra de infanterie eenmaal in het vuur was, in korte tijd met één slag beslist.

Tegen deze onbeholpen linies traden in de Amerikaanse Onafhankelijkheidsoorlog groepen rebellen op, die weliswaar niet konden exerceren, maar des te beter met hun getrokken buksen konden schieten, die voor hun bloedeigen belangen vochten en dus niet deserterden zoals de huurtroepen en die de Engelsen niet het genoegen deden eveneens in slagorde en op open terrein tegen hen op te trekken, maar in verspreide, snel beweeglijke zwermen van schutters en in de dekking biedende bossen. De linie was hier machteloos en legde het tegen de onzichtbare en onbereikbare tegenstanders af. Het tiraileren was weer uitgevonden — een nieuwe strijdwijze als gevolg van veranderd soldatenmateriaal.

Wat de Amerikaanse revolutie begonnen was, dat voltooide

de Franse, ook op militair gebied. Tegenover de geoefende huurlegers van de coalitie kon zij eveneens alleen slecht geoefende, maar talrijke massa's stellen — het gehele onder de wapens geroepen volk. Het ging er echter om met deze massa's Parijs te beschermen, dus een bepaald gebied te dekken, en dat kon niet zonder een overwinning in een massale veldslag geschieden. Het enkele tirailleursgevecht was niet voldoende; er moest een vorm gevonden worden om ook van de massa gebruik te maken, en die werd gevonden in de *kolonn*. De kolonneformatie maakte het ook minder geoefende troepen mogelijk zich in tamelijke orde te bewegen en dit zelfs met een grotere marssnelheid (honderd pas en meer per minuut); zij maakte het mogelijk de strakke vormen van de oude linieformatie te doorbreken, in elk terrein te vechten, dus ook in het voor de linie meest ongunstige, de troepen tot elke gewenste formatie te groeperen en, verbonden met verstrooid vechtende schutters, de vijandelijke linies op te houden, bezig te houden, af te matten, totdat het ogenblik was gekomen waarop men de linie op het beslissende punt van de stelling met de in reserve gehouden massa's doorbrak. Deze nieuwe strijdwijze, die op de verbinding van tirailleurs en kolonnes en op de indeling van het leger in zelfstandige, uit alle wapens samengestelde divisies of legerkorpsen berustte en door Napoleon zowel naar haar tactische als naar haar strategische zijde ten volle ontwikkeld werd, was dus vooral nodig geworden in verband met het veranderde soldatenmateriaal van de Franse revolutie. Er lagen echter ook nog twee zeer belangrijke technische voorwaarden aan ten grondslag: ten eerste de door Gribeauval geconstrueerde lichtere affuiten voor het veldgeschut, die alleen de thans van dit geschut verlangde snellere beweging mogelijk maakten; en ten tweede de, naar het voorbeeld van het jachtgeweer, gebogen geweerkolf die tot dan geheel in het verlengde van de geweerloop lag. Deze gebogen kolf werd in 1777 in Frankrijk ingevoerd en maakte het moge

lijk op een afzonderlijke man te mikken, zonder noodzakelijk langs hem heen te schieten. Zonder deze vooruitgang nu zou men met het oude geweer niet hebben kunnen tiraileren.

Het revolutionaire systeem van de algemene volksbewapening werd weldra beperkt tot een gedwongen rekrutering (met plaatsvervangende betaling voor de meer gegoeden) en in deze vorm door de meeste grote staten van het vasteland overgenomen. Slechts Pruisen trachtte met zijn landweersysteem¹¹ in grotere mate van de weerkracht van het volk gebruik te maken. Pruisen was bovendien de eerste staat die zijn gehele voetvolk — nadat de tussen 1830 en 1860 ontwikkelde, gevechtswaardige, van getrokken lopen voorziene voorladers korte tijd een rol gespeeld hadden — met het nieuwste wapen uitrustte, de van getrokken loop voorziene achterlader. Aan die beide feiten dankte het zijn succes van 1866.¹²

In de Duits-Franse oorlog kwamen voor de eerste maal twee legers tegenover elkaar te staan, die beide van getrokken lopen voorziene achterladers hadden, en wel beide met in wezen dezelfde tactische formaties als ten tijde van de oude snaphanen met gladde loop. Slechts met het verschil dat de Pruisen met de invoering van de compagnieskolonne een poging hadden gedaan een voor de nieuwe bewapening beter passende gevechtsformatie te vinden. Maar toen op 18 augustus bij St. Privat¹³ de Pruisische garde met de compagnieskolonne ernst poogde te maken, verloren de vijf regimenten, die daarbij het meest betrokken waren, in nog geen twee uur meer dan een derde van hun sterkte (176 officieren en 5114 manschappen), en van toen af was ook de compagnieskolonne als gevechtsformatie veroordeeld, niet minder dan de bataljonskolonne en de linie. Iedere poging om verder op enige wijze gesloten troepen aan het vijandelijke geweervuur bloot te stellen werd opgegeven en van Duitse zijde werd de strijd nog slechts gevoerd met dichte zwermen schutters, waarin de kolonne zich onder de inslaande hagel van kogels tot nu toe al steeds van

zelf opgelost had, maar die men van hogerhand had bestreden als zijnde in strijd met de orde. En eveneens werd nu binnen het bereik van het vijandelijke geweervuur de *looppas* de enige vorm van beweging. De soldaat was weer eens verstandiger geweest dan de officier. De enige gevechtsformatie die tot dan toe in het vuur van de achterladers de proef had doorstaan, had *hij* instinktmatig gevonden en hij wist ze ook ondanks het verzet van zijn superieuren met succes te handhaven.

Met de Duits-Franse oorlog is een keerpunt ingetreden van geheel andere betekenis dan alle vorige. Ten eerste zijn de wapens zo vervolmaakt, dat een nieuwe vooruitgang van enige omwentelende invloed niet meer mogelijk is. Wanneer men kanonnen heeft, waarmee men een bataljon kan treffen zover als dit met het oog te onderscheiden is, en geweren die hetzelfde bereiken bij het mikken op een afzonderlijke man en waarbij men voor het laden minder tijd nodig heeft dan voor het richten, dan is iedere verdere vooruitgang voor de oorlog te velde niet meer van wezenlijke betekenis. Het tijdperk der ontwikkeling is in die richting dus in wezen afgesloten. Ten tweede echter heeft deze oorlog alle grote staten van het vasteland gedwongen het verscherpte Pruisische landweersysteem in te voeren en daarmee een militaire last op zich te nemen, waaraan zij in weinige jaren te gronde moeten gaan. Het leger is hoofddoel van de staat, is doel op zichzelf geworden. De volkeren dienen er nog slechts toe soldaten te leveren en te onderhouden. Het militarisme beheerst en verslindt Europa. Maar dit militarisme draagt ook de kiem van zijn eigen ondergang in zich. De concurrentie van de afzonderlijke staten onderling dwingt deze enerzijds ieder jaar meer geld voor leger, vloot, geschut enz. te besteden, de financiële ineensinking dus steeds meer te verhaasten; anderzijds steeds meer ernst te maken met de algemene dienstplicht en zo tenslotte het gehele volk vertrouwd te maken met het gebruik van wapens; het dus in staat te stellen op een gegeven ogenblik zijn wil tegenover de

IV) bevelvoerende militaire autoriteit door te zetten. En dit ogenblik breekt aan zodra de massa van het volk — de arbeiders van stad en land en de boeren — een wil *heeft*. Op dat punt slaat het vorstenleger in een volksleger om; de machine weigert dienst, het militarisme gaat aan de dialektiek van zijn eigen ontwikkeling te gronde. Wat de burgerlijke democratie van 1848 niet kon klaarspelen, juist omdat zij *burgerlijk* en niet proletarisch was, nl. aan de arbeidende massa's een wil te geven waarvan de inhoud aan hun klassepositie beantwoordt — dat zal het socialisme zonder mankeren bewerkstelligen. En dat betekent de verbrijzeling van het militarisme en daarmee van alle staande legers *van binnen uit*.

Dat is de ene moraal van onze geschiedenis der moderne infanterie. De tweede moraal, die ons weer bij de heer Dühring terugbrengt, is dat de hele organisatie en strijdwijze van de legers, en daarmee overwinning en nederlaag, afhankelijk blijken te zijn van materiële, d.w.z. van economische voorwaarden: van mensen- en van wapenmateriaal, dus van de kwaliteit en de kwantiteit van de bevolking en van de techniek. Slechts een jagersvolk als de Amerikanen kon het tiraileren weer uit-

IV) Bij de strijd om het bestaan en Dührings declamaties tegen strijd en wapens de noodzaak onderstrepen, dat een revolutionaire partij ook de strijd kent: zij komt mogelijkerwijs eens voor de revolutie te staan; maar niet tegen de huidige militair-bureaucratische staat, dat zou politiek even waanzinnig zijn als Baboeufs poging van het Directoire¹⁴ met één sprong in het communisme terecht te komen, nog waanzinniger zelfs, want het Directoire was immers een regering van burgers en boeren. Maar tegen de op de huidige staat volgende bourgeoisstaat kan de partij tot revolutionaire stappen gedwongen zijn, tot het handhaven van door de bourgeoisie zelf geschapen wetten. Daarom is de algemene dienstplicht in ons belang en ze moet door allen worden gebruikt om de strijd te leren, in het bijzonder echter door hen, wier opeding het hun toestaat als vrijwilliger voor één jaar de militaire opleiding tot officier te verwerven.

(Aantekening van Engels bij het tweede deel van de 'Anti-Dühring': Economie; III. Theorie van het geweld (vervolg), waarschijnlijk 1876 - *de red.*)

vinden — en zij waren jagers door zuiver economische oorzaken, precies zoals nu door zuiver economische oorzaken diezelfde Yankees van de oude staten in boeren, industriëlen, zeevaarders en kooplieden veranderd zijn, die niet meer in het oerwoud tirailieren, maar in plaats daarvan des te beter op het terrein van de speculatie, waar zij het ook ver gebracht hebben in het gebruiken van de massa. — Slechts een revolutie als de Franse, die de burger en vooral de boer economisch emancipeerde, kon de massalegers en tegelijk de vrije bewegingsvormen vinden, waarop de oude strakke linies — de militaire afspiegelingen van het absolutisme waarvoor zij vochten — te pletter sloegen. En hoe de technische ontwikkelingen, zodra deze op militair gebied toe te passen waren en ook toegepast werden, terstond bijna met geweld veranderingen, ja zelfs omwentelingen in de strijdwijze afdwongen, bovendien vaak nog tegen de wil van de legerleiding, dat hebben wij van geval tot geval gezien. Hoezeer bovendien het oorlogvoeren afhangt van de produktiviteit en de verkeersmiddelen van het eigen achterland zowel als van het krijgstoneel, daarover kan heden ten dage reeds een ijverige onderofficier de heer Dühring opheldering geven. Kortom, overal en altijd zijn het economische voorwaarden en machtsmiddelen die het 'geweld' de overwinning bezorgen, zonder welke het geweld ophoudt geweld te zijn, en wie het krijgswezen volgens leerstellingen van de heer Dühring van het tegenovergestelde standpunt uit zou willen hervormen, zou daarbij niets anders dan klappen kunnen oplopen.^{15*}

Gaan wij nu van het land op het water, dan krijgen wij alleen al in de laatste twintig jaren een nog heel anders ingrijpende omwenteling te zien. Het slagschip uit de Krim-

* In de Pruisische generale staf is dit alles ook reeds terdege bekend. 'De *grondslag* van het krijgswezen is in de eerste plaats de wijze waarop de volken in het algemeen hun *economische* leven hebben ingericht', zegt de heer Max Jahns, kapitein bij de generale staf, in een wetenschappelijke voordracht ('Kölnische Zeitung', 20 april 1876, derde pagina).¹⁵

oorlog¹⁶ was de houten dubbel- en driedekker met 60 tot 100 kanons, die zich bij voorkeur nog met zeilen voortbewoog en alleen als noodhulp een zwakke stoommachine had. Hij was voornamelijk uitgerust met 32-ponders, waarvan de lopen ongeveer 2500 kilogram wogen, daarnaast slechts een paar 68-ponders van zo'n 5000 kilogram. Tegen het einde van de oorlog traden met ijzer gepantserde drijvende batterijen op, logge, haast onbeweeglijke, maar voor het toenmalige geschut onkwetsbare monsters. Weldra werd de ijzeren pantsering ook op de slagschepen toegepast; aanvankelijk nog dun, vier duim metaaldikte gold reeds als een uiterst zwaar pantser. Maar de vooruitgang van de artillerie haalde weldra de bepantsering in; voor iedere pantserdikte, die achtereenvolgens werd toegepast, was er een nieuw, zwaarder geschut dat deze gemakkelijk doorboorde. Zo zijn wij nu reeds beland bij enerzijds pantserdikten van tien, twaalf, veertien, vierentwintig duim (Italië wil een schip met een pantser van drie voet dikte laten bouwen); anderzijds bij van getrokken lopen voorzien geschut van 25, 35, 80, ja zelfs van 100 ton (a 1000 kilogram) loopgewicht, dat projectielen van 300, 400, 1700 tot 2000 pond over tot dusver ongekende afstanden slingert. Het hedendaagse slagschip is een reusachtige gepantserde schroefstoomboot van 8000 tot 9000 registerton en 6000 tot 8000 paardekracht, met draaibare pantsertorens en vier, hoogstens zes stukken zwaar geschut en met een boeg die onder de waterlijn uitloopt in een ram voor het in de grond boren van vijandelijke schepen; het is één kolossale machine, waarbij de stoom niet alleen de snelle voortstuwing bewerkstelligt, maar ook het sturen, het ankerwinden, het draaien van de torens, het richten en laden van het geschut, het uitpompen van het water, het ophalen en neerlaten van de boten — die gedeeltelijk zelf weer met stoomkracht toegerust zijn — enz. En de wedstrijd tussen bepantsering en uitwerking van het geschut is nog zo ver van zijn einde verwijderd, dat een schip tegenwoordig bijna regel

matig al niet meer aan de eisen voldoet en reeds verouderd is, voordat het van stapel is gelopen. Het moderne slagschip is niet slechts een produkt, maar tegelijk een meesterstuk van de moderne grote industrie, een drijvende fabriek — in hoofdzaak weliswaar ter voortbrenging van geldverkwisting. Het land waar de grote industrie het meest ontwikkeld is heeft bijna het monopolie van de bouw van deze schepen. Alle Turkse, bijna alle Russische en de meeste Duitse pantserschepen zijn in Engeland gebouwd; pantserplaten die enigermate bruikbaar zijn worden bijna alleen in Sheffield gemaakt; van de drie staalfabrieken in Europa, die alleen in staat zijn het zwaarste geschut te leveren, zijn er twee (Woolwich en Elswick) in Engeland, de derde (Krupp) in Duitsland. Hier wordt op de meest tastbare wijze aangetoond hoe het 'onmiddellijke politieke jewel', hetwelk volgens de heer Dühring 'de beslissende oorzaak van de economische toestand' is, integendeel vol-lagen onderworpen is aan de economische toestand; hoe niet alleen de bouw, maar ook het hanteren van zo'n werktuig van geweld ter zee, het slagschip, zelf een tak van de moderne grote industrie geworden is. En dat het zo ver gekomen is gaat niemand meer aan het hart dan juist het geweld, de staat, welke nu één schip net zoveel kost als vroeger een volledige kleine vloot; die moet aanzien hoe deze dure schepen, nog voordat zij te water gelaten worden, reeds verouderd, dus in waarde verminderd zijn; en het ergert de staat zeker evenzeer als de heer Dühring dat de man van de 'economische toestand', de ingenieur, nu aan boord veel belangrijker is dan de man van het 'onmiddellijke geweld', de kapitein. Wij daarentegen hebben volstrekt geen reden ons te ergeren, wanneer wij zien hoe in deze wedstrijd tussen pantser en geschut het slagschip tot zo'n toppunt van volmaaktheid ontwikkeld wordt, dat het even onbetaalbaar als voor de oorlog onbruikbaar wordt* en hoe

* De vervolmaking van het laatste voortbrengsel van de grote industrie voor de oorlog ter zee, de zichzelf voortbewegende torpedo, schijnt dit

deze strijd daarmee ook op het gebied van de oorlog ter zee die innerlijke dialektische bewegingswetten openbaart, volgens welke het militarisme, evenals ieder ander historisch verschijnsel, aan de consequenties van zijn eigen ontwikkeling te gronde gaat.

Ook hier zien wij dus zonneklaar, dat geenszins 'het oorspronkelijke in het onmiddellijke politieke geweld en niet eerst in een indirecte economische macht gezocht worden' moet. Integendeel. Wat blijkt juist 'het oorspronkelijke' van het geweld zelf te zijn? De economische macht, de beschikking over de machtsmiddelen van de grote industrie. Het politieke geweld ter zee, dat op de moderne slagschepen berust, blijkt volstrekt niet 'onmiddellijk' te zijn, maar juist *tot stand gebracht* door de economische macht, de hoge ontwikkeling van de metaalindustrie, de beschikking over bekwame technici en rijke kolonmijnen.

Intussen, waartoe dit alles? Laat men in de eerstvolgende zeeoorlog de heer Dühring het opperbevel geven en hij zal al die door de economische toestand geknechte pantservloten zonder torpedo's of andere kunstgrepen vernietigen, eenvoudig door middel van zijn 'onmiddellijk geweld'.

te zullen verwezenlijken; de kleinste torpedoboot zou hiermede overwicht krijgen over het geweldigste pantserschip. (Men herinnere zich overigens dat het bovenstaande in 1878 werd geschreven.)¹⁷

'Een zeer belangrijke omstandigheid is daarin gelegen dat feitelijk de beheersing van de *natuur* door de beheersing van de *mens* eigenlijk pas (!) heeft plaatsgevonden' (een beheersing heeft plaatsgevonden!). 'De exploitatie van het grondbezit van enige omvang is nooit en nergens een feit geworden zonder voorafgaande knechting van de mens tot een of andere soort van slaven- of herendienst. De vestiging van een economische heerschappij over de dingen heeft de politieke, sociale en economische heerschappij van de mens over de mens tot voorwaarde gehad. Hoe zou men zich een grote landheer ook maar hebben kunnen indenken zonder tegelijkertijd daarbij te denken aan zijn heer-zijn over slaven, horigen of indirekt on vrijen? Wat zou de kracht van een enkeling, die hoogstens met de krachten van de gezinshulp toegerust was, voor een omvangrijke akkerbouw betekend hebben en betekenen? De exploitatie van het land of de uitbreiding van de economische heerschappij daarover in een omvang die boven de natuurlijke krachten van de enkeling uitgaat, is in de geschiedenis tot dusver slechts mogelijk geworden doordat voor of tegelijk met de vestiging van de heerschappij over de bodem ook de bijbehorende knechting *van de mens"" tot stand gebracht werd. In latere perioden van de ontwikkeling is deze knechting verzacht... haar tegenwoordige gedaante is in de hoger beschaafde staten een min of meer door politiegezag geleide loonarbeid. Op deze laatste berust dus de praktische mogelijkheid van dat soort van tegenwoordige rijkdom, dat in de meer omvangrijke heerschappij over de grond en (!) in het grotere grondbezit bestaat. Natuurlijk moeten alle andere soorten** van de verdelings-

* — * *Bij Dühring*: van de mens door de mens - *de red.*

* * *Bij Dühring*: vormen - *de red.*

rijkdom historisch op soortgelijke wijze verklaard worden, en de indirecte afhankelijkheid van de ene mens van de andere, die tegenwoordig de grondtrek uitmaakt van de economisch het verst ontwikkelde toestanden, kan niet uit zichzelf, maar slechts als een enigszins gewijzigde erfenis van een vroegere directe onderwerping en onteigening begrepen en verklaard worden.’¹⁸

Aldus de heer Dühring.

Stelling: De beheersing van de natuur (door de mens) vooronderstelt de beheersing van de mens (door de mens).

Bewijs: De exploitatie van het grondfezif *van enige omvang* is nooit en nergens anders dan door knechten geschied.

Bewijs van het bewijs: Hoe kunnen er grootgrondbezitters bestaan zonder knechten, omdat de grootgrondbezitter met zijn gezin zonder knechten toch slechts een klein deel van zijn bezit zou kunnen bebouwen.

Dus: Om te bewijzen dat de mens om de natuur aan zich te onderwerpen tevoren de mens moet knechten, verandert de heer Dühring ‘de natuur’ zonder meer in ‘grondbezit van enige omvang’ en dit grondbezit — ongeacht van wie? — terstond weer in de eigendom van een grootgrondbezitter, die natuurlijk zonder knechten zijn land niet kan bebouwen.

In de eerste plaats zijn ‘beheersing van de natuur’ en ‘exploitatie van het grondbezit’ lang niet hetzelfde. De beheersing van de natuur heeft in de industrie op een heel andere kolossale schaal plaats dan in de akkerbouw, die zich tot op heden door het weer moet laten beheersen, in plaats van het weer te beheersen.

Ten tweede, wanneer wij ons beperken tot de exploitatie van het grondbezit van enige omvang, dan komt het er op aan van wie dit grondbezit is. En dan vinden wij aan het begin van de geschiedenis van alle cultuurvolkeren niet de ‘grote landheer’, die de heer Dühring hier binnensmokkelt met zijn gebruikelijke goochelkunst welke hij ‘natuurlijke dialectiek’¹⁹ noemt, maar

stam- en dorpsgemeenten met gemeenschappelijk grondbezit. Van Indië tot Ierland heeft de exploitatie van het grondbezit van enige omvang oorspronkelijk door zulke stam- en dorpsgemeenten plaats gehad, en wel nu eens door gemeenschappelijke bebouwing van het akkerland voor rekening van de gemeente, dan weer op afzonderlijke, door de gemeente aan de gezinnen tijdelijk toegewezen stukken akkerland, onder voortbestaan van het gemeenschappelijke gebruik van bos- en wei- V) land. Het is wederom kenmerkend voor de 'zcer diepgaande

V) Toen de Indogermanen Europa binnentrokken, verdrongen zij de oerbewoners met *geweld* en bebouwden het land in gemeenschapsbezit. Bij Kelten, Germanen en Slaven is dit laatste nog historisch aantoonbaar en bij Slaven, Germanen en zelfs Kelten (rundale) bestaat het nog, zelfs in de vorm van direkte (Rusland) of indirecte horigheid (Ierland). Het geweld hield op zodra de Lappen en Basken verdreven waren. Naar binnen heerste gelijkheid of resp. vrijwillig toegestane bevoorrechtting. Daar waar uit de gemeenschaps eigendom de particuliere eigendom van de grond van de afzonderlijke boeren ontstond, voltrok deze deling zich tot de 16de eeuw zuiver spontaan onder de leden van de gemeente; ze had meestal heel geleidelijk plaats, waarbij resten van gemeenschapsbezit heel gewoon bleven. Van *geweld* was geen sprake; dit richtte zich eerst tegen de resten (Engeland in de 18de en 19de, Duitsland voornamelijk in de 19de eeuw). Ierland is een bijzonder geval. Deze gemeenschaps eigendom heeft in Indië en Rusland onder de meest uiteenlopende gewelddadige veroveringen en despotieën rustig voortbestaan en de basis ervan gevormd. Rusland bewijst hoe de produktieverhoudingen de politieke krachtsverhoudingen bepalen. Tot het einde van de 17de eeuw was de Russische boer weinig verdrukt, kon zich vrij bewegen, was nauwelijks horig. De eerste Romanow bond de boeren aan de grond. Met Peter begon de buitenlandse handel van Rusland, dat alleen akkerbouwprodukten kon uitvoeren. *Daarmee* de verdrukking van de boeren, die in de zelfde verhouding toenam als de *uitvoer ter wille waarvan ze plaats had*, totdat Catharina deze verdrukking voltooide en de wetgeving afrondde. Deze wetgeving maakte het de landheren echter mogelijk de boeren steeds meer af te beulen, zodat de druk steeds meer toenam.

(Aantekening van Engels bij het tweede deel van de 'Anti-Dühring': Economie; IV. Theorie van het geweld (slot), waarschijnlijk 1876 - *de red.*)

vakstudie' van de heer Dühring 'op het gebied van politiek en recht', dat hij van al deze dingen niets weet; dat al zijn werken een volslagen onbekendheid ademen met de baanbrekende geschriften van Maurer over het oorspronkelijke Duitse mark- stelsel²⁰, de grondslag van het gehele Duitse recht, en met de nog steeds groeiende literatuur, waartoe hoofdzakelijk Maurer de stoot heeft gegeven, die zich ermee bezighoudt het bewijs te leveren voor de oorspronkelijke gemeenschappelijkheid van het grondbezit bij alle Europese en Aziatische cultuurvolkeren en de verschillende vormen van haar bestaan en verval te schilderen. Zoals de heer Dühring op het gebied van het Franse en Engelse recht zich 'zijn hele onwetendheid zelf verworven' had — en deze onwetendheid is niet gering —, op het gebied van het Duitse recht was dat nog een veel grotere. Deze man, die zich zo geweldig boos maakt over de beperkte gezichtskring van de universiteitsprofessoren, staat op het gebied van het Duitse recht nog heden ten dage hoogstens daar, waar die professoren twintig jaar geleden stonden.

Het is zuiver een 'vrije schepping en imaginatie' van de heer Dühring, wanneer hij beweert dat voor de exploitatie van het grondbezit van enige omvang landheren en knechten vereist zouden zijn geweest. In het hele Oosten, waar de gemeente of de staat grondeigenaar is, ontbreekt zelfs het woord landheer in de taal. De heer Dühring kan zich daarover advies laten geven door de Engelse juristen die zich in Indië even vergeefs afmartelen met de vraag: wie is grondeigenaar? — als wijlen vorst Hendrik LXXII van Reuss-Greiz-Schleiz- Lobenstein-Eberswalde met de vraag: wie is nachtwaker? In het Oosten hebben pas de Turken in de door hen veroverde landen een soort landherenfeodalisme ingevoerd. Griekenland gaat reeds in het Heldentijdperk de geschiedenis in met een standen-geleding, die klaarblijkelijk zelf weer het produkt is van een lange, onbekende voorgeschiedenis; maar ook daar wordt de grond in hoofdzaak door zelfstandige boeren be

bouwd; de grote landgoederen van de edelen en stamvorsten vormen een uitzondering en verdwijnen bovendien spoedig daarna. Italië is voornamelijk door boeren ontgonnen; toen in de laatste tijden van de Romeinse Republiek de grote landgoederencomplexen, de latifundiën, de kleine boeren verdrongen en door slaven vervingen, vervingen zij tegelijkertijd de akkerbouw door veeteelt en richtten zij, zoals reeds Plinius wist, Italië te gronde (latifundia Italiam perdidere).²¹ In de Middeleeuwen overheerst in heel Europa (vooral bij de ontginning van woeste gronden) de bewerking door boeren, waarbij het voor de vraag die ons bezighoudt onverschillig is of, en zo ja, tot welke afdrachten aan een of andere feodale heer deze boeren verplicht waren. De Friese, Nedersaksische, Vlaamse en Beneden-Rijnse kolonisten, die het aan de Slaven ontrukte land ten oosten van de Elbe gingen bewerken, deden dit als vrije boeren onder zeer gunstige cijnsvoorwaarden, geenszins echter in de 'een of andere soort van herendienst'. — In Noord-Amerika is verreweg het grootste deel van het land door de arbeid van vrije boeren in cultuur gebracht, terwijl de grote landheren van het zuiden met hun slaven en hun roofoorlog de bodem uitputten tot er nog slechts sparren op groeiden, zodat de katoenbouw zich steeds verder naar het westen moest verplaatsen. In Australië en Nieuw-Zeeland zijn alle pogingen van de Engelse regering om op kunstmatige wijze een grondaristocratie in het leven te roepen, mislukt. Kortom, wanneer wij de tropische en subtropische koloniën buiten beschouwing laten, waar het klimaat de Europeaan het landbouwwerk onmogelijk maakt, blijkt de grote landheer, die met de hulp van zijn slaven of horigen de natuur aan zijn heerschappij onderwerpt en de bodem ontgint, een zuiver fantasieproduct te zijn. Integendeel. Waar hij in de Oudheid optreedt, zoals in Italië, ontgint hij geen woeste gronden, maar verandert hij het door de boeren ontgonnen akkerland in weideland en ontvolkt en ruïneert hele landen. Eerst in later

tijd, eerst sedert de dichtere bevolking de waarde van de grond heeft verhoogd en vooral sedert de ontwikkeling van de landbouwwetenschap ook slechtere gronden bruikbaar heeft gemaakt — eerst sindsdien is het grootgrondbezit begonnen op grote schaal deel te nemen aan de ontginning van woeste en weidegronden, en wel voornamelijk door de diefstal van de meentgronden van de boeren, zowel in Engeland als in Duitsland. En ook dat heeft nog zijn tegenhanger. Voor iedere akker meentgrond, die de grootgrondbezitters in Engeland ontgonnen hebben, hebben zij in Schotland minstens drie akkers ontgonnen grond in schapeweide en tenslotte zelfs in niets dan jachtterrein voor grof wild veranderd.

Wij hebben hier alleen te maken met de bewering van de heer Dühring, als zou de ontginning van vrij grote landstreken, dus toch wel zo ongeveer van het hele cultuurgebied, 'nooit en nergens' anders geschied zijn dan door grote landheren en knechten — een bewering, waarvan wij hebben gezien dat ze een werkelijk ongehoord gebrek aan kennis van de geschiedenis 'tot voorwaarde heeft'. We hoeven ons hier dus niet te bekommeren om de vraag in hoeverre er in verschillende tijden reeds geheel of grotendeels ontgonnen landstreken bebouwd zijn door slaven (zoals in de bloeitijd van Griekenland) of horigen (zoals de vronhoeven sedert de Middeleeuwen), en evenmin om de vraag welke de maatschappelijke functie van de grote grondbezitters in verschillende perioden is geweest.

En nadat de heer Dühring ons dit meesterlijke fantasie- tafereel heeft voorgesteld — waarvan men niet weet wat men meer moet bewonderen, de goochelkunst van de deductie of de geschiedvervalsing —, roept hij triomferend uit: 'Natuur- lijk moeten alle andere soorten van de verdelingsrijkdom *historisch op soortgelijke wijze verklaard worden*'?² Waarmee hij zich natuurlijk de moeite bespaart aan het ontstaan bv. van het kapitaal verder ook maar een enkel woord vuil te maken.

Wanneer de heer Dühring met zijn beheersing van de mens

door de mens als voorwaarde tot de beheersing van de natuur door de mens in het algemeen slechts wil zeggen, dat onze gehele tegenwoordige economische toestand, de thans bereikte ontwikkelingsstrap van landbouw en industrie, het resultaat is van een geschiedenis der maatschappij die zich in klassentegenstellingen, in verhoudingen van heerschappij en knechtschap ontwikkelt, dan zegt hij iets dat sedert 'Het Communistisch Manifest*' reeds lang een gemeenplaats geworden is. Het komt er juist op aan het ontstaan van de klassen en de machtsverhoudingen te verklaren, en wanneer de heer Diihring daarvoor altijd slechts dat ene woord 'geweld*' heeft, dan zijn wij daarmee precies even ver als bij het begin. Het eenvoudige feit dat de beheersten en uitgebuiten in alle tijden veel talrijker zijn dan de heersers en uitbuiters, dat dus de werkelijke macht bij genen berust, is alleen reeds voldoende om de dwaasheid van de hele geweldstheorie duidelijk te maken. Het gaat dus nog altijd om de verklaring van de verhoudingen van heerschappij en knechtschap.

Zij zijn langs tweeërlei weg ontstaan.

Zoals de mensen oorspronkelijk uit het dierenrijk — in de engere zin — naar voren treden, zo doen zij hun intrede in de geschiedenis: nog half dieren, onbeschaafd, nog machteloos tegenover de krachten van de natuur, nog onwetend over hun eigen krachten; daarom arm als de dieren en nauwelijks produktiever dan deze. Er heerst een zekere gelijkheid van levensomstandigheden en voor de hoofden der families ook een soort gelijkheid van maatschappelijke positie — althans een afwezigheid van maatschappelijke klassen, die nog voortduurt in de oorspronkelijke, landbouwende gemeenschappen van de latere cultuurvolkeren. In al dergelijke gemeenschappen bestaan van het begin af zekere gemeenschappelijke belangen, waarvan de behartiging aan afzonderlijke personen, zij het ook onder toezicht van het geheel, moet worden opgedragen: beslissing over geschillen; beteugeling van inbreuken door enkelen

op het recht van anderen; toezicht op de watervoorziening, vooral in warme landen; en tenslotte, gezien de primitiviteit van de toestanden, religieuze functies. Dergelijke functies vindt men in de oorspronkelijke gemeenschappen van elke tijd, bv. in de oudste Duitse markgenootschappen en heden ten dage nog in Indië. Zij zijn natuurlijk met een zekere machtsbevoegdheid uitgerust en vormen het begin van de staatsmacht. Geleidelijk nemen de produktiekrachten toe; het dichter worden van de bevolking leidt hier tot gemeenschappelijke, ginds tot tegenstrijdige belangen der verschillende gemeenschappen, en hun groepering tot grotere eenheden roept wederom een nieuwe arbeidsverdeling, de instelling van organen ter behartiging van de gemeenschappelijke en tot bestrijding van de tegengestelde belangen in het leven. Deze organen, die reeds als vertegenwoordigers van de gemeenschappelijke belangen van de hele groep tegenover iedere afzonderlijke gemeenschap een bijzondere positie innemen, onder bepaalde omstandigheden zelfs in tegenstelling tot deze, maken zich weldra nog meer zelfstandig, ten dele door het erfelijk worden van de ambtelijke functie (wat in een wereld, waar alles door de natuur beheerst wordt, bijna vanzelfsprekend gebeurt), ten dele door de toenemende onontbeerlijkheid van deze organen wegens het veelvuldiger worden van conflicten met andere groepen. Hoe dit zelfstandig worden van de maatschappelijke functie tegenover de maatschappij zich mettertijd tot heerschappij over de maatschappij kon ontwikkelen; hoe de oorspronkelijke dienaar daar waar de gelegenheid gunstig was geleidelijk in heer veranderde; hoe, al naar de omstandigheden, deze heer als Oosterse despoot of satraap, als Griekse stamvorst, als Keltisch clanhoofd enz. optrad; in hoeverre hij bij die gedaanteverwisseling tenslotte ook van geweld gebruik maakte; hoe uiteindelijk de afzonderlijke heersende personen zich tot een heersende klasse aaneensloten — daarop behoeven wij hier niet in te gaan. Hier komt het er slechts op aan vast te stellen, dat aan de politieke

macht overal een maatschappelijke ambtelijke functie ten grondslag lag; en de politieke macht bleef ook slechts dan op de duur bestaan, wanneer zij deze maatschappelijke ambtelijke functie uitoefende. Hoevele despotieën er ook over Perzië en Indië opgekomen en te gronde gegaan zijn, elk van deze wist zeer goed dat zij de opperste leiding had van de bevoeiing der rivierdalen, zonder welke er daar geen akkerbouw mogelijk is. Pas voor de verlichte Engelsen was het weggelegd dit in Indië over het hoofd te zien; zij lieten de bevoeiingskanalen en sluizen in verval raken en ontdekten nu eindelijk door de regelmatig terugkerende hongersnoden, dat zij de enige taak verwaarloosd hebben die hun heerschappij in Indië althans even rechtmatig zou kunnen doen zijn als die van hun voorgangers.

De vorming van deze klasse ging echter nog gepaard met een andere. De natuurlijke arbeidsdeling in het akkerbouwen- de gezin liet op een bepaalde trap van welvaart toe, dat er een of meer vreemde arbeidskrachten in werden opgenomen. Dit was in het bijzonder het geval in landen waar het vroegere gemeenschappelijke bezit aan grond reeds in verval geraakt was of althans de oude gemeenschappelijke bewerking had plaats gemaakt voor de afzonderlijke bewerking van de stukken grond die aan de desbetreffende gezinnen waren toegewezen. De produktie was zover ontwikkeld dat de menselijke arbeidskracht nu meer kon voortbrengen dan voor haar eenvoudige onderhoud nodig was; de middelen om meer arbeidskrachten te onderhouden waren aanwezig en ook die om ze te werk te stellen; de arbeidskracht kreeg *waarde*. Maar de eigen gemeenschap en het grotere geheel, waartoe zij behoorde, leverden geen beschikbare, overtollige arbeidskrachten. Die leverde daarentegen de oorlog, en de oorlog was even oud als het gelijktijdige bestaan van verscheidene gemeenschapsgroepen naast elkaar. Tot dusver had men niet geweten wat men met de krijgsgevangenen moest beginnen; men had

ze dus eenvoudig gedood, nog vroeger had men ze opgegeten. Maar op de nu bereikte trap van de 'economische toestand' kregen zij waarde; men liet hen dus in leven en maakte zich hun arbeid dienstbaar. Zo werd het geweld, in plaats van de economische toestand te beheersen, integendeel gedwongen de economische toestand te dienen. De *slavernij* was uitgevonden. Zij werd weldra de heersende produktievorm bij alle volkeren die zich boven het oude gemeenschapswezen uit hadden ontwikkeld, maar tenslotte ook een van de hoofdoorzaken van hun verval. De slavernij maakte pas de verdeling van de arbeid tussen akkerbouw en industrie op grote schaal mogelijk, en daarmee de bloei van de oude wereld, van de Griekse cultuur. Zonder slavernij geen Griekste staat, geen Griekse kunst en wetenschap; zonder slavernij geen Romeins rijk. Zonder de grondslag van het oude Griekenland en van het Romeinse rijk echter ook geen modern Europa. Wij mogen nooit vergeten dat onze gehele economische, politieke en intellectuele ontwikkeling een toestand tot voorwaarde heeft, waarin de slavernij even noodzakelijk als algemeen erkend was. In die zin hebben wij het recht te zeggen: zonder antieke slavernij geen modern socialisme.

Het is bijzonder goedkoop om tegen slavernij en dergelijke met algemene frasen van leer te trekken en hooggestemde zedelijke toorn over een dergelijke schande uit te storten. Helaas zegt men daarmee niets anders dan wat iedereen weet, namelijk dat deze antieke instellingen niet meer beantwoorden aan onze huidige toestanden en aan onze door deze toestanden bepaalde gevoelens. Met geen woord vernemen we echter iets over het ontstaan van deze instellingen, over de redenen van hun bestaan en over de rol die zij in de geschiedenis gespeeld hebben. En wanneer wij hierop ingaan, moeten wij zeggen — hoe tegenstrijdig en ketters dit ook mag klinken — dat de invoering van de slavernij onder de toenmalige omstandigheden een grote vooruitgang was. Het is nu eenmaal een feit

dat de mensheid bij het dier is begonnen en daarom barbaarse, bijna dierlijke middelen nodig heeft gehad om zich aan de barbaarsheid te ontworstelen. De oude gemeenschappen vormen, waar zij bleven voortbestaan, sinds duizenden jaren de grondslag van de ruwste staatsvorm, het Oosterse despotisme, van Indië tot Rusland. Slechts daar waar zij tot ontbinding kwamen zijn de volkeren uit zichzelf verder voorwaarts gegaan, en hun eerstvolgende economische vooruitgang bestond in de verhoging en de verdere ontwikkeling van de produktie door middel van de slavenarbeid. Het is duidelijk: zolang de menselijke arbeid nog zo weinig produktief was dat zij slechts een gering overschot boven de noodzakelijke levensmiddelen opleverde, waren opvoering van de produktiekrachten, uitbreiding van het verkeer, ontwikkeling van staat en recht, vestiging van kunst en wetenschap slechts mogelijk door middel van een versterkte arbeidsverdeling, die als grondslag moest hebben de grote arbeidsverdeling tussen de massa's die zich met eenvoudige handarbeid bezighielden en de weinige bevoorrechten die leiding gaven aan de arbeid en zich bezighielden met de handel, met staatsaangelegenheden en later met kunst en wetenschap. De eenvoudigste, primitiefste vorm van deze arbeidsverdeling was nu eenmaal de slavernij. Onder de historische voorwaarden van de oude, in het bijzonder van de Griekse wereld kon de vooruitgang naar een op klassentegenstellingen berustende maatschappij zich alleen voltrekken in de vorm van de slavernij. Zelfs voor de slaven was dit een vooruitgang; de krijgsgevangenen, waaruit de massa slaven gerekruteerd werd, brachten er thans tenminste het leven af, in plaats van als vroeger vermoord of nog vroeger zelfs gebraden te worden.

Wij voegen er bij deze gelegenheid aan toe dat tot dusver alle historische tegenstellingen van uitbuitende en uitgebuite, heersende en onderdrukte klassen hun verklaring vinden in dezelfde, relatief onontwikkelde produktiviteit van de mense

lijke arbeid. Zolang de werkelijk werkende bevolking zozeer door haar noodzakelijke arbeid in beslag genomen wordt, dat haar geen tijd overblijft om voor de gemeenschappelijke zaken van de maatschappij — leiding van de arbeid, staats- en rechtsaangelegenheden, kunst, wetenschap enz. — zorg te dragen, zolang moest er steeds een bijzondere klasse bestaan die van de werkelijke arbeid bevrijd was en voor die aangelegenheden zorgde; waarbij zij dan nooit verzuimde tot eigen voordeel een steeds grotere arbeidslast aan de werkende massa's op te leggen. De door de grote industrie bereikte ontzaglijke verhoging van de produktiekrachten veroorlooft het pas om de arbeid over alle leden van de maatschappij zonder uitzondering te verdelen en daardoor de arbeidstijd van een ieder zo te beperken, dat voor iedereen genoeg vrije tijd overblijft om deel te hebben aan de algemene aangelegenheden van de maatschappij — theoretische zowel als praktische. Pas nu is dus iedere heersende en uitbuitende klasse overbodig, ja een hinderpaal voor de maatschappelijke ontwikkeling geworden en pas nu ook zal zij onverbiddelijk afgeschaft worden, hoezeer zij ook nog in het bezit van het 'onmiddellijke geweld' moge zijn.

Wanneer dus de heer Dühring zijn neus ophaalt voor de Griekse wereld, omdat die op slavernij berustte, dan kan hij de Grieken met hetzelfde recht verwijten dat zij geen stoommachines en elektrische telegrafie hadden. En wanneer hij beweert dat onze moderne loonknechtschap slechts als een enigszins gewijzigde en verzachte erfenis van de slavernij en niet uit zichzelf (d.w.z. uit de economische wetten van de moderne maatschappij) verklaard moet worden, dan betekent dit slechts dat ofwel loonarbeid en slavernij vormen van knechtschap en klasseheerschappij zijn — hetgeen ieder kind weet — ofwel dat het onwaar is. Want met hetzelfde recht zouden wij kunnen zeggen dat de loonarbeid alleen verklaard kan worden als een verzachte vorm van het menseneten, de thans overal ge

constateerde oorspronkelijke vorm van het gebruiken van overwonnen vijanden.

Uit een en ander wordt het duidelijk welke rol het geweld ten opzichte van de economische ontwikkeling in de geschiedenis speelt. Ten eerste berust alle politieke macht oorspronkelijk op een economische, maatschappelijke functie en versterkt zich naarmate de ontbinding van de oorspronkelijke gemeenschappen de leden van de maatschappij in particuliere producenten verandert en hen dus nog meer vervreemdt van de beheerders der gemeenschappelijk-maatschappelijke functies. Ten tweede kan de politieke macht, nadat zij zich ten opzichte van de maatschappij zelfstandig gemaakt heeft en van dienaar meester geworden is, in tweeërlei richting werken. Ofwel zij werkt in de zin en de richting van de wetmatige economische ontwikkeling en in dat geval bestaat er geen strijd tussen beide en wordt de economische ontwikkeling bespoedigd. Ofwel zij gaat daar tegen in en dan legt zij het, met weinige uitzonderingen, regelmatig tegen de economische ontwikkeling af. Deze weinige uitzonderingen zijn enkele gevallen van verovering, waar de onbeschaafde veroveraars de bevolking van een land uitroeid of verdreven en de produktiekrachten, waarmee zij niets wisten te beginnen, verwoestten of te gronde lieten gaan. Dat deden de Christenen in het Moorse Spanje met het grootste deel van de bevoeiingswerken, waarop de hoog ontwikkelde akker- en tuinbouw van de

VI) Als het geweld de oorzaak van de sociale en politieke toestand is, wat is dan de oorzaak van het geweld? De toeëigening van vreemde arbeidskrachten en van vreemde arbeidskracht. Het geweld kon het verbruik van de produkten veranderen, maar niet de produktiewijze zelf. Het kon herendiensten niet veranderen in loonarbeid, tenzij de voorwaarden daartoe aanwezig waren en de vorm van herendiensten een rem van de produktie was geworden.

(Aantekening van Engels bij het tweede deel van de 'Anti-Dühring': Economie; IV. Theorie van het geweld (slot), waarschijnlijk 1876 - *de red.*)

Moren berust had. Iedere verovering door een minder beschaafd volk stoort natuurlijk de economische ontwikkeling en vernietigt tal van produktiekrachten. Maar in verreweg de meeste gevallen van duurzame verovering moet de minder beschaafde veroveraar zich aanpassen aan de hogere 'economische toestand', zoals die uit de verovering voortkomt; hij wordt door de veroverden geassimileerd en moet meestal zelfs hun taal overnemen. Waar echter — afgezien van gevallen van verovering — de interne staatsmacht van een land in tegenstelling komt te staan tot zijn economische ontwikkeling, welke toestand zich op een bepaald punt bijna voor elke politieke macht heeft voorgedaan, daar is de strijd telkenmale geëindigd met de ineenstorting van de politieke macht. Zonder uitzondering en onverbiddelijk heeft de economische ontwikkeling haar weg gebaad — het laatste en treffendste voorbeeld daarvan hebben wij reeds genoemd: de grote Franse revolutie. Indien, zoals volgens de leer van meneer Dühring, de economische toestand en daarmee het economische stelsel van een bepaald land eenvoudig van de politieke macht afhingen, zou het onbegrijpelijk zijn waarom het Frederik Willem IV na 1848, ondanks zijn 'heerlijk krijgslager'²³, niet gelukte de middeleeuwse gilden en andere romantische poespas op de spoorwegen, stoommachines en de zich pas ontwikkelende grootindustrie van zijn land te enten; of waarom de keizer van Rusland, die toch nog veel machtiger is, niet alleen zijn schulden niet kan betalen, maar niet eens zijn 'macht' bij elkaar kan houden zonder voortdurend bij de 'economische toestand' van West-Europa leentjebuurt te spelen.

Voor meneer Dühring is het geweld het absoluut kwade, de eerste daad van geweld is voor hem de zondeval, zijn hele schildering is één jammerklacht over de hierdoor voltrokken besmetting van de gehele geschiedenis met de erfzonde, over de smadelijke vervalsing van alle natuurlijke en maatschappelijke wetten door deze duivelse macht, het geweld. Dat het

geweld echter nog een andere rol in de geschiedenis speelt, een revolutionaire rol; dat het, om Marx' woorden te gebruiken, de vroedvrouw is van iedere oude maatschappij die van een nieuwe zwanger gaat; dat het het werktuig is waarmee de maatschappelijke beweging haar weg baant en verstarde, afgestorven politieke vormen verbrijzelt — daarover bij meneer VII) Dühring geen woord. Slechts onder zuchten en steunen geeft hij de mogelijkheid toe dat er voor het omverwerpen van de uitbuiters misschien geweld nodig zal zijn — helaas! want iedere uitoefening van geweld demoraliseert volgens hem diegene die het uitoefent. En dat met de hoge morele en geestelijke vlucht voor ogen die het gevolg is geweest van elke zegevierende revolutie! En dat in Duitsland, waar een gewelddadige botsing, die het volk immers opgedrongen kan worden, althans het voordeel zou hebben dat de door de vernedering van de Dertigjarige Oorlog²⁵ in het nationale bewustzijn binnengedrongen lakeiengeest wordt uitgeroeid. En deze matte,

VII) Dat het geweld ook revolutionair werkt, en wel in alle beslissende 'kritische' tijdperken evenzeer als bij de overgang naar de vermaatschappelijking, en ook daar slechts als noodweer tegen reactionaire vijanden van buitenaf, accoord. Maar de bij Marx geschilderde omwenteling van de 16de eeuw in Engeland had ook haar revolutionaire kant — ze was een belangrijke voorwaarde voor de verandering van het feodale grondbezit in burgerlijk grondbezit en voor de ontwikkeling van de bourgeoisie. De Franse revolutie van 1789 paste eveneens in aanzienlijke mate geweld toe; de 4de augustus sanctioneerde alleen het gewelddadige optreden van de boeren en werd aangevuld door de confiscatie van de adellijke en kerkelijke bezittingen.²⁴ De met geweld gepaard gaande veroveringen van de Germanen, de stichting van veroveringsrijken, waar het land en niet de stad heerste (zoals in de Oudheid), werden begeleid — en juist om deze laatste reden — door de verandering van de slavernij in de lichtere lijfeigenschap, resp. horigheid (in de Oudheid latifundien begeleid door de verandering van akkerland in weideland).

(Aantekening van Engels bij het tweede deel van de 'Anti-Dühring': Economie; IV. Theorie van het geweld (slot), waarschijnlijk 1876 - *de red.*)

fut- en krachteloze domineesopvatting maakt er aanspraak op zich op te dringen aan de meest revolutionaire partij die de geschiedenis kent?

^III)

VIII) Tot nog toe geweld — van nu af aan vermaatschappelijking. Zuiver een vrome wens, eis van 'gerechtigheid'. Maar reeds Th. Morus heeft deze eis 350 jaar geleden gesteld²⁶, zonder dat ze vervuld is. Waarom zou ze dan nu vervuld worden? Dühring heeft geen antwoord. In werkelijkheid stelt de grote industrie de eis niet als een eis van gerechtigheid, maar als een noodzakelijkheid van de produktie, en dat verandert alles.

(Aantekening van Engels bij het tweede deel van de 'Anti-Dühring': Economie; IV. Theorie van het geweld (slot), waarschijnlijk 1876 - *de red.*)

Laten we onze theorie nu toepassen op de Duitse geschiedenis van vandaag en op haar gewelddadige praktijk van bloed en ijzer. We zullen daar duidelijk aan zien waarom de politiek van bloed en ijzer tijdelijk succes moest hebben en waarom ze tenslotte te gronde moet gaan.

Het Weense Congres²⁷ had Europa in 1815 op zodanige wijze verdeeld en versjacherd, dat het volstreekte onvermogen van de potentaten en staatslieden voor iedereen duidelijk aan de dag trad. De algemene volkerenoorlog tegen Napoleon was de reactie op het door Napoleon met voeten treden van het nationale gevoel bij alle volkeren. Uit dank hiervoor werd dit nationale gevoel door de vorsten en diplomaten van het Weense Congres op nog snodere wijze met voeten getreden. De geringste dynastie was meer in tel dan het grootste volk. Duitsland en Italië werden weer in kleine staatjes versnipperd, Polen werd voor de vierde keer verdeeld, Hongarije bleef onder de knoet. En men kan niet eens zeggen dat de volkeren onrecht geschiedde — want waarom lieten ze zich dat welgevallen en waarom hadden ze in de Russische tsaar¹ hun bevrijder begroet?

Dit kon echter niet standhouden. Sedert het einde van de middeleeuwen werkte de geschiedenis in de richting van het zich constitueren van een uit grote nationale staten bestaand Europa. Alleen dergelijke staten zijn de normale politieke vorm van de Europese heersende bourgeoisie en zijn evenzeer de onmisbare voorwaarde voor het tot stand brengen van een harmonische internationale samenwerking van de volkeren, zonder welke de heerschappij van het proletariaat niet kan

* Alexander I - *de red.*

bestaan. Om de internationale vrede te verzekeren moeten allereerst alle vermijdbare nationale wrijvingen uit de weg worden geruimd en moet elk volk onafhankelijk en baas in eigen huis zijn. Met de ontwikkeling van de handel, van de akkerbouw, de industrie en van de daarmee gepaard gaande machtspositie van de bourgeoisie in de maatschappij versterkte zich dus overal het nationale gevoel en verlangden de versnipperde en onderdrukte naties eenheid en zelfstandigheid.

De revolutie van 1848 was dan ook buiten Frankrijk overal gericht op het bevredigen evenzeer van de nationale verlangens als van die op het gebied van de vrijheid. Achter de in eerste aanleg zegevierende bourgeoisie stond echter al overal de dreigende gestalte van het proletariaat, dat deze overwinning in werkelijkheid had bevochten, en dreef de bourgeoisie in de armen van de zojuist overwonnen tegenstanders, namelijk de monarchistische, bureaucratische, halffeodale en militaire reactie, tegen welke de revolutie in 1849 het onderspit dolf. In Hongarije, waar dit niet het geval was, marcheerden de Russen binnen en sloegen de revolutie neer. De Russische tsaar*, daarmee niet tevreden, kwam naar Warschau en ging daar als scheidsrechter van Europa op de rechterstoel zitten. Hij benoemde zijn gewillige dienstknecht Christiaan van Glücksburg tot troonopvolger in Denemarken. Hij vernederde Pruisen zoals het nog nooit vernederd was, door het zelfs de geringste aanvechting om het streven naar Duitse eenheid uit te buiten te verbieden en het te dwingen de Bondsdag²⁸ in functie te herstellen en zich aan Oostenrijk te onderwerpen²⁹. Op het eerste gezicht leek het dus alsof het resultaat van de revolutie was dat in Oostenrijk en Pruisen volgens constitutionele vorm, maar wel in de oude geest werd geregeerd en dat de Russische tsaar Europa meer dan ooit tevoren beheerste.

In werkelijkheid echter had de revolutie de bourgeoisie ook

* Nicolaas I - *de red.*

van de versnipperde landen, en met name van Duitsland, met enorme kracht uit de oude, overgeërfdde sleur wakkergeschud. De bourgeoisie had een, zij het ook bescheiden, aandeel in de politieke macht gekregen; en elk politiek succes van de bourgeoisie wordt in de vorm van een industriële bloei uitgebuit. Het 'dolle jaar' dat men gelukkig had doorstaan, had de bourgeoisie het tastbare bewijs geleverd dat het nu eens en voor altijd gedaan moest zijn met de oude letargie en suffigheid. Als gevolg van de gouden regen in Californië en Australië en door andere omstandigheden kwam het tot een uitbreiding van de wereldmarktverbindingen en tot een opbloei van het zakenleven als nimmer tevoren; het was zaak hier de handen uit de mouwen te steken en zijn portie binnen te halen. De aanzetten van een grote industrie, die sinds 1830 en vooral sinds 1840 aan de Rijn, in Saksen, Silezië, Berlijn en enkele steden in het zuiden waren ontstaan, werden nu snel verder ontwikkeld en uitgebreid, de huisindustrie op het platteland greep meer en meer om zich heen, de aanleg van spoorwegen werd versneld, terwijl de ondanks dit alles reusachtig toenemende emigratie een Duitse transatlantische zeescheepvaart deed ontstaan, die geen subsidiëring nodig had. Meer dan ooit voordien vestigden Duitse handelaren zich in alle overzeese handelssteden, namen een steeds groter wordend deel van de wereldhandel voor hun rekening en begonnen geleidelijk aan de afzet te verzorgen niet alleen van Engelse, maar ook van Duitse industrieproducten.

Voor deze zich ontzaglijk ontwikkelende industrie en de daarmee verbonden handel moest evenwel het gedoe van de kleine Duitse staatjes met hun talrijke verschillende vormen van wetgeving op het gebied van handel en nijverheid al spoedig een onverdraaglijke kluister worden. Om de zoveel mijl een ander wisselrecht, andere voorwaarden voor het uitoefenen van een ambacht, overal, ja werkelijk overal andere chicanes, bureaucratische en fiskale voetangels, zelfs heel vaak nog gil-

debeperkingen, waartegen zelfs geen concessie hielp! Daar kwamen dan nog de vele met elkaar verschillende wetten inzake het inwonerschap³¹ en de beperkingen inzake de verblijfplaats bij, waardoor het de kapitalisten onmogelijk werd gemaakt beschikbare arbeidskrachten in voldoende hoeveelheid daar in te zetten waar erts, steenkool, waterkracht en andere gunstige natuurlijke voorwaarden als het ware om de vestiging van industriële ondernemingen schreeuwden! Het vermogen de massale arbeidskracht van het vaderland onbelemmerd uit te buiten was de eerste voorwaarde voor de industriële ontwikkeling; maar overal waar de patriottische fabrikant arbeiders uit alle windstreken bij elkaar haalde, verzetten de politie en het armenbestuur zich tegen de vestiging van de nieuwe inwoners. Een voor het gehele Duitse rijk geldend burgerrecht en volstrekte vrijheid van vestiging voor alle staatsburgers, alsmede een uniforme wetgeving voor handel en nijverheid, dat waren niet langer patriottische fantasieën van geëxalteerde studenten, maar het waren nu noodzakelijke levensvoorwaarden voor de industrie.

Daarenboven in elke staat en staatje ander geld, andere maten en gewichten, veelal zelfs twee of drie verschillende in een en dezelfde staat. En van al die ontelbare soorten munten, maten of gewichten werd er op de wereldmarkt geen enkele erkend. Het was dan ook geen wonder dat handelaren en fabrikanten, die zaken deden op de wereldmarkt of met geïmporteerde artikelen moesten concurreren, bij al die vele munten, maten en gewichten ook nog met buitenlandse moesten omgaan, dat katoenen garens volgens Engelse ponden werden gehaspeld, zijden stoffen volgens de metrische maat werden vervaardigd en rekeningen voor het buitenland in Ponden Sterling, Dollar en Franc moesten worden opgemaakt. En hoe moesten er op dergelijke beperkte valutagebieden, met bankbiljetten in guldens hier, in Pruisische daalders daar, met daarnaast gouden daalders, daalders 'Nieuw Tweederde', Mark

Banco, Mark Courant, Twintigguldenvoet, Vierentwintig- guldenvoet³², met eindeloze koersberekeningen en -schommelingen — hoe moesten daar grote kredietinstellingen ontstaan?

En als het tenslotte gelukte dit alles te boven te komen, hoeveel kracht was er met al die wrijvingen niet verspild, hoeveel geld en tijd niet verloren! En men begon eindelijk ook in Duitsland te merken dat tijd vandaag geld is.

De jonge Duitse industrie moest op de wereldmarkt laten zien wat ze waard was — ze kon alleen door de export groot worden. Onmisbaar daarbij was dat ze in den vreemde de bescherming van het volkenrecht genoot. De Engelse, Franse en Amerikaanse handelaar kon zich in het buitenland altijd nog iets meer veroorloven dan thuis. Zijn gezantschap kwam voor hem op en als het nodig was ook een paar oorlogsschepen. Maar de Duitser! In de Levant kon tenminste de Oostenrijker enigermate op zijn gezantschap vertrouwen, maar veel had hij er overigens ook niet aan. Maar wanneer een Pruisische handelaar zich in den vreemde bij zijn gezant kwam beklagen over ondervonden onheuse behandeling, kreeg hij bijna steevast te horen: 'Dat is uw verdiende loon, wat hebt u hier ook te zoeken, waarom blijft u niet fijn thuis?' De onderdaan van een der kleine staatjes was al helemaal overal rechteloos. Waar men ook kwam, daar stonden de Duitse handelaren onder vreemde, Franse, Engelse, Amerikaanse, bescherming of hadden ze zich in hun nieuwe vaderland maar gauw laten naturaliseren. En zelfs als hun gezanten zich nuttig voor hen hadden willen maken, wat zou dat voor zin gehad hebben? De Duitse gezanten werden overzee zelf als schoenpoetsers behandeld.

Hieruit blijkt dat het verlangen naar een onder één gezag verenigd 'vaderland' een zeer materiële achtergrond bezat. Het was niet langer de schimmige aandrang van aan Wartburg- feesten doende leden van de Burschenschaftsbeweging³³, 'waar moed en kracht in Duitse zielen laaiden' en waar, op een Fran

se melodie, 'de jonkman werd met onweerstaanb're kracht gedreven, voor 't vaderland te strijden en te sneven' ten einde de romantische keizerlijke heerlijkheid van de middeleeuwen te herstellen, en waar de voortgedreven jonkman op zijn oude dag een doodgewone piëtistische en absolutistische vorstenknecht werd. Het was ook niet anger de al aanzienlijk dichter bij de aarde toevende roep om eenheid van de advocaten en overige burgerlijke ideologen van het feest van Hambach³⁴, die de vrijheid en eenheid om den wille van die vrijheid en eenheid meenden te beminnen en in het geheel niet in de gaten hadden dat de verzwitsering van Duitsland tot een republiek van kantons, waarop het ideaal neerkwam van diegenen onder hen die nog het minst verward waren, even onmogelijk was als het Hohenstaufense keizerrijk³⁵ van eerderegenoemde studenten. Neen, het was de, uit directe zakelijke nood baanbrekende begeerte van de praktische koopman en industrieel naar het wegvagen van die hele historisch overleefde kleine-staten- rommel, die een vrije ontplooiing van handel en nijverheid in de weg stond, naar het uit de weg ruimen van alle overbodige wrijfpunten, die de Duitse zakenman eerst thuis moest overwinnen als hij de wereldmarkt wilde betreden en waarvan al zijn concurrenten verschoond waren. De Duitse eenheid was een economische noodzakelijkheid geworden. En diegenen, die deze eenheid thans eisten, wisten wat ze wilden. Ze waren in en voor de handel opgevoed, ze wisten hoe te handelen en lieten met zich handelen. Ze wisten dat men nogal hoog moet vragen, maar ook liberaal moet laten vallen. Ze zongen over 'het vaderland van de Duitser', waartoe ook Stiermarken, Ti rooi en 'het aan eer en zegepraal zo rijke Oostenrijk' behoorden, en:

*'Vorz der Maas bis an die Memel, von der Etsch bis an den Belt,
Dexschland, Deutschland iiber alles, iiber alles in der Welt'*³⁶

— maar ze waren bereid op dit vaderland, dat steeds groter moest zijn³⁷, een zeer aanzienlijke korting voor kontante betaling, wel 25 tot 30 procent, toe te staan. Hun plan voor de eenheid was opgesteld en onmiddellijk uitvoerbaar.

De Duitse eenheid was echter geen louter Duitse kwestie. Er was sedert de Dertigjarige Oorlog geen enkele aangelegenheid, die geheel Duitsland betrof, meer beslist zonder de zeer tastbare inmenging vanuit het buitenland³⁸. Frederik II had in 1740 Silezië veroverd met hulp van de Fransen³⁹. Frankrijk en Rusland hadden in 1803 de reorganisatie van het Heilige Roomse Rijk letterlijk gedikteerd door middel van het besluit van de Rijksdeputatie. Daarna had Napoleon Duitsland ingericht zoals het hem convenieerde. En tenslotte was Duitsland op het Weense Congres opnieuw in zesendertig staten met meer dan tweehonderd afzonderlijke grote en kleine stukken grondgebied versnipperd, in hoofdzaak door Rusland en in tweede instantie door Engeland en Frankrijk, waarbij de Duitse vorstenhuizen, net als in de jaren 1802/03 in de Rijksdag van Regens- burg⁴⁰, braaf hadden meegeholpen en de versnippering nog erger hadden gemaakt. Bovendien waren enkele stukken van Duitsland aan vreemde vorsten uitgeleverd. Duitsland was zodoende niet alleen machteloos en hulpeloos, zich uitputtend in binnenlandse vetes, politiek, militair en zelfs industrieel tot nietigheid gedoemd, maar, wat nog veel erger was, Frankrijk en Rusland hadden door de macht der gewoonte het recht verworven op de versnippering van Duitsland, net zoals Frankrijk en Oostenrijk zich het recht aanmatigden erop toe te zien dat Italië versnipperd bleef. Het was dit zogenoemde recht, waarop in 1850 tsaar Nicolaas stond, toen hij het opnieuw instellen van de Bondsdag afdwong, deze uitdrukking van de onmacht van Duitsland, en zich op grove wijze tegen elke eigenmachtige verandering van de grondwet keerde.

Voor de eenheid van Duitsland moest dus strijd gevoerd worden niet alleen tegen de vorsten en overige binnenlandse

vijanden, maar ook tegen het buitenland — of misschien ook wel met behulp van het buitenland. En hoe was het toentertijd met het buitenland gesteld?

In Frankrijk had Louis Bonaparte van de strijd tussen bourgeoisie en arbeidersklasse gebruik gemaakt om met de hulp van de boeren het presidentschap en met behulp van het leger de keizerstroon in te palmen. Maar een nieuwe, door het leger gemaakte keizer Napoleon binnen de grenzen van het Frankrijk van 1815 — dat was een doodgeboren onding. Een herboren Napoleontisch keizerrijk betekende de uitbreiding van Frankrijk tot aan de Rijn en het verwelijken van de erfelijke droom van het Franse chauvinisme. De Rijn was evenwel voor Louis Bonaparte vooreerst niet te krijgen — elke poging in die richting zou een Europese coalitie tegen Frankrijk tot gevolg hebben gehad. Daarentegen deed zich de gelegenheid voor de machtspositie van Frankrijk op hoger plan te brengen en het leger nieuwe lauweren voor te houden door een in harmonie met bijna heel Europa gevoerde oorlog tegen Rusland, dat van de revolutionaire periode in West-Europa gebruik had gemaakt om in alle stilte de Donau-vorstendommen te bezetten en zich op een nieuwe Turkse veroveringsoorlog voor te bereiden. Engeland verbond zich met Frankrijk, Oostenrijk was beide landen gunstig gezind, alleen het heldhaftige Pruisen kuste de Russische knoet, waardoor het gisteren nog was gekastijd, en bewaarde een Rusland vriendelijk gezinde neutraliteit. Maar noch Engeland, noch Frankrijk wilde dat de tegenstander serieus werd overwonnen, en zo eindigde de oorlog met een zeer milde verootmoediging van Rusland en met een Russisch-Franse alliantie tegen Oostenrijk.*

* De Krimoorlog was één grote komedie van vergissingen, waarbij men zich telkens opnieuw afvroeg: Wie moet hier nou beduveld worden? Maar de komedie kostte ongetelde schatten en ruim een miljoen mensenlevens. De strijd was nauwelijks aan de gang of Oostenrijk trok de Donau-

De Krimoorlog maakte Frankrijk tot de eerste macht van Europa en de avonturier Lodewijk Napoleon tot de grootste man van de dag, wat overigens bar weinig zegt. De Krimoorlog had Frankrijk echter geen gebiedsuitbreiding gebracht en droeg daardoor in zijn schoot een nieuwe oorlog, waarin Lodewijk Napoleon zijn ware beroep zou vervullen als 'Ver-

vorstendommen binnen; de Russen trokken zich terug. Zolang Oostenrijk neutraal bleef, was daarmee een oorlog aan de Russische grens tegen Turkije onmogelijk geworden. Voor een oorlog aan deze grens was Oostenrijk echter wel als bondgenoot te krijgen, vooropgesteld dat de oorlog serieus werd gevoerd, ten einde het herstel van Polen en het permanent terugdringen van de Russische westgrens te bereiken. Dan had ook Pruisen moeten meedoen, via welk land nog alle aanvoer naar Rusland plaats had. Rusland zou dan te land en te water geblokkeerd geweest zijn en had al snel op de knieën gelegen. Maar dat was niet de bedoeling van de geallieerden. Ze waren integendeel blij dat ze nu aan het gevaar van een serieuze oorlog waren ontkomen. Palmerston stelde voor het krijgstoneel naar de Krim te verplaatsen — wat Rusland wenste — en Lodewijk Napoleon ging daar maar al te graag op in. De oorlog kon hier slechts een schijnoorlog blijven, en zo waren alle belangrijke betrokkenen tevreden gesteld. Keizer Nicolaas echter haalde zich in het hoofd hier een serieuze oorlog te voeren, waarbij hij vergat, dat wat voor een schijnoorlog zijn gunstigste terrein was, voor een serieuze oorlog zijn meest ongunstige terrein was. De kracht van Rusland in de verdediging — de reusachtige uitgestrektheid van zijn dun bevolkte, slecht begaanbare en aan hulpbronnen arme gebied — keert zich bij elke Russische aanvalsoorlog tegen Rusland zelf, en nergens sterker dan in de richting van de Krim. De steppen van Zuid-Rusland, die het graf van de aanvaller hadden moeten worden, werden het graf van de Russische legers, die door Nicolaas met een even wrede als domme meedogenloosheid het ene na het andere naar Sebastopol werden gejaagd — tenslotte midden in de winter. En toen de laatste, overhaast bij elkaar geraapte, nauwelijks met het meest nodige uitgeruste en op een ellendige manier verzorgde legerkolonne zowat tweederde van haar sterkte tijdens de mars was kwijtgeraakt (hele bataljons kwamen in de sneeuwstorm om) en de rest niet in staat was de vijanden van Russische bodem te verjagen, toen stortte het opgeblazen leeghoofd Nicolaas erbarmelijk in elkaar en nam vergif in. Vanaf dat moment werd de oorlog weer een schijnoorlog en kwam het al gauw tot het sluiten van vrede.

ruimer van het Rijk'⁴¹. Deze nieuwe oorlog was al gedurende de eerste bekonkeld, doordat het aan Sardinië werd toegestaan zich bij de alliantie van de westelijke mogendheden aan te sluiten als satelliet van het keizerlijke Frankrijk en in het bijzonder als zijn voorpost tegen... Oostenrijk; die oorlog werd voorts bij het sluiten van de vrede voorbereid door de overeenkomst tussen Lodewijk Napoleon en Rusland, dat niets liever wilde dan een tuchtiging van Oostenrijk⁴².

Lodewijk Napoleon was thans de afgod van de Europese bourgeoisie. Niet alleen wegens zijn 'redding van de maatschappij' op 2 december 1851⁴³, toen hij weliswaar de politieke heerschappij van de bourgeoisie had vernietigd, doch slechts om haar sociale heerschappij te redden; niet alleen omdat hij had laten zien hoe het algemene stemrecht onder gunstige omstandigheden veranderd dient te worden in een werktuig ter onderdrukking van de massa's; niet alleen omdat onder zijn heerschappij industrie en handel en met name speculatie en beurszwendel een ongekennde bloei beleefden — maar in het bijzonder omdat de bourgeoisie in hem de eerste 'grote staatsman' ontwaarde die vlees van haar vlees, been van haar been was. Hij was een carrièrezoeker, zoals elke echte bourgeois dat was. 'Van alle markten thuis', carbonari-samenzweerder in Italië, artillerie-officier in Zwitserland, tot over zijn oren in de schulden stekende voorname vagebond en special-con- stable in Engeland⁴⁴, maar steeds en overal pretendent, had hij zich door zijn avontuurlijke verleden en door zich in alle landen moreel te compromitteren erop voorbereid keizer der Fransen en bestierder van het lot van Europa te worden, zoals de model-bourgeois, de Amerikaan, zich door een serie eerlijke en bedrieglijke bankbreuken voorbereidt op het miljonair- schap. Als keizer maakte hij niet alleen de politiek dienstbaar aan het kapitalistische bedrijf en de beurszwendel, maar hij voerde de politiek zelf helemaal volgens de principes van de effectenbeurs en spekuleerde op het Nationaliteitsbeginsel⁴⁵.

Voor de Franse politiek was de versnippering van Duitsland en Italië tot op dat moment een onvervreemdbaar grondrecht van Frankrijk geweest; Lodewijk Napoleon ging er onmiddellijk toe over dit grondrecht bij stukjes en beetjes te versjacheren tegen zogenaamde compensaties. Hij was bereid Italië en Duitsland behulpzaam te zijn bij het uit de weg ruimen van de versnippering, onder die voorwaarde dat Duitsland en Italië hem voor elke stap in de richting van nationale eenwording betaalden met het afstaan van gebied. Daarmee werd niet alleen het Franse chauvinisme bevredigd en het keizerrijk geleidelijk uitgebreid tot de grenzen van 1801⁴⁶, maar werd Frankrijk ook weer het toonbeeld van de specifiek verlichte en volken-bevrijdende mogendheid en werd Lodewijk Napoleon het toonbeeld van de beschermer der onderdrukte naties. En heel de verlichte en van nationale geestdrift vervulde — want bij het uit de weg ruimen van alle hinderpalen voor het zakendoen op de wereldmarkt ten zeerste geïnteresseerde — bourgeoisie juichte deze wereldbevrijdende verlichting eenparig toe.

Men begon met Italië. Sinds 1849 heerste Oostenrijk hier onbeperkt, en Oostenrijk was toentertijd de algemene zondebok van Europa. Van de magere resultaten van de Krimoorlog kreeg niet het gebrek aan vastberadenheid bij de westelijke mogendheden de schuld, die slechts een schijnoorlog hadden gewild, maar de besluiteloze houding van Oostenrijk, waaraan niemand meer schuldig was dan de westelijke mogendheden zelf. Rusland echter was door de opmars van de Oostenrijkers tot aan de Proeth — de dank voor de Russische hulp in 1849 in Hongarije — zo gekwetst (ofschoon juist deze opmars Rusland had gered), dat het blij was met elke aanval op Oostenrijk. Pruisen telde niet meer mee en werd al op het vredescongres van Parijs als uitschot behandeld. Zodoende werd de oorlog ter bevrijding van Italië 'tot aan de Adriatische Zee' met Ruslands medewerking bekokstoofd, in het voorjaar van 1859

ontketend en in de zomer al aan de Mincio beëindigd. Oostenrijk was niet uit Italië geworpen, Italië was niet 'vrij tot aan de Adriatische Zee' en evenmin verenigd, Sardinië had er gebied bij gekregen, maar Frankrijk had Savooie en Nice verworven en daarmee, ten koste van Italië, de grenzen van 1801.⁴⁷

De Italianen waren hiermee echter niet tevreden. In Italië was in die tijd nog de eigenlijke manufaktuur overheersend, terwijl de grote industrie nog in de luiers lag. De arbeidersklasse was nog bij lange na niet algemeen onteigend en geproletariseerd; in de steden bezat ze nog haar eigen produktie- middelen, terwijl op het platteland de industriële arbeid voor de kleine grondbezittende of pachtboeren nevenbedrijf was. De energie van de bourgeoisie was daardoor nog niet gebroken door de tegenstelling tot een modern, klassebewust proletariaat. En daar in Italië de versnippering alleen maar stand kon houden dank zij de vreemde overheersing door Oostenrijk, onder bescherming waarvan de vorsten hun wanbeheer tot het uiterste hadden doorgedreven, stond ook de grootgrondbezittende adel en de massa van het volk in de steden aan de kant van de bourgeoisie als voorvechtster van de nationale onafhankelijkheid. De vreemde overheersing was echter in 1859, met uitzondering van Venetië, afgeschud, verdere inmenging ervan in Italië was door Frankrijk en Rusland onmogelijk gemaakt en niemand koesterde er meer vrees voor. En in Garibaldi had Italië een held van antiek karakter, die wonderen kon verrichten en dat ook deed. Met een uit duizend man bestaand vrijkorps gooide hij het hele koninkrijk Napels ondersteboven, bracht Italië inderdaad tot eenheid en verscheurde het kunstmatige weefsel van een bonapartistische politiek. Italië was vrij en in feite verenigd — echter niet door de intriges van Lodewijk Napoleon, maar door de revolutie.

Sinds de oorlog in Italië was de buitenlandse politiek van het tweede Franse keizerrijk voor niemand meer een geheim.

De overwinnaars van de grote Napoleon moesten gekastijd worden — maar Pun après Pautre, de een na de ander. Rusland en Oostenrijk hadden hun portie gekregen, als volgende was Pruisen aan de beurt. En Pruisen was meer dan ooit veracht; zijn politiek tijdens de Italiaanse oorlog was laf en jammerlijk geweest, net als ten tijde van de vrede van Bazel in 1795⁴⁸. Met zijn 'politiek van de vrije hand'⁴⁹ had het bereikt dat het in Europa helemaal alleen stond, dat al zijn grote en kleine burens zich verheugden op het schouwspel hoe Pruisen in de pan zou worden gehakt en dat zijn hand alleen nog maar vrij was voor één ding: het afstaan van de linker Rijnsoever aan Frankrijk.

In de eerste jaren na 1859 leefde inderdaad overal, en nergens sterker dan aan de Rijn zelf, de overtuiging dat de linker Rijnsoever reddeloos gedoemd was in handen van Frankrijk te vallen. Men wenste het wel niet bepaald, maar men zag het aankomen als een onafwendbaar noodlot en — dat zijn we aan de waarheid wel verschuldigd — men was er eigenlijk ook niet erg bang voor. Bij de boeren en kleinburgers werden weer oude herinneringen wakker aan de Franse tijd, die hun werkelijk vrijheid had gebracht; van de bourgeoisie was de geldaristocratie, vooral in Keulen, al tot over de oren verwickeld in de zwendelpraktijken van de Parijse Crédit mobilier⁵⁰ en andere bonapartistische zwendelzaken en riep luid om annexatie.*

Maar verlies van de linker Rijnsoever betekende niet alleen een verzwakking van Pruisen, maar ook van Duitsland. En Duitsland was meer verdeeld dan ooit. Oostenrijk en Pruisen stonden vreemder tegenover elkaar dan ooit als gevolg van de neutrale houding van Pruisen in de Italiaanse oorlog, het gebroed van kleine vorsten half beangst, half begerig loerend

* Dat dit toentertijd aan de Rijn de algemene stemming was, daarvan hebben Marx en ik ons vaak genoeg ter plaatse overtuigd. Mij werd door industriëlen van de linker Rijnsoever onder andere gevraagd hoe hun industrie er onder het Franse douanetarief voor zou staan.

naar Lodewijk Napoleon als de protektor van een vernieuwde Rijnbond⁵¹ — dat was de toestand van het officiële Duitsland. En dat op een moment, waarop slechts de verenigde krachten van de gehele natie in staat waren het gevaar van versnippering te keren.

Hoe moesten echter de krachten van de gehele natie verenigd worden? Er lagen drie wegen open, nadat de bijna zonder uitzondering nevelachtige pogingen van het jaar 1848 waren mislukt, maar juist daardoor ook heel wat nevels hadden verjaagd.

De eerste weg was die van de werkelijke eenwording door het afschaffen van alle op zich zelf staande staten, met andere woorden de openlijk revolutionaire weg. In Italië had deze weg zojuist zijn doel bereikt; het vorstenhuis van Savoie had zich bij de revolutie aangesloten en daardoor de kroon van Italië in de wacht gesleept. Tot zulk een stoutmoedige daad echter waren onze Duitse Savoiers, de Hohenzollern, en zelf hun meest vermetele Cavours a la Bismarck absoluut niet in staat. Het volk zou alles zelf hebben moeten doen — en in een oorlog om de linker Rijnsoever had het inderdaad wel het nodige kunnen doen. De onvermijdelijke terugtocht van de Pruisen over de Rijn, een permanente oorlogstoestand langs de vestingen aan de Rijn en het onwettelijke verraad van de Zuidduitse vorsten hadden voldoende kunnen zijn om een nationale beweging te ontketenen, waarvoor het hele vorstenhuis-gedoe uiteen zou spatten. In die situatie was Lodewijk Napoleon de eerste die de degen opborg. Het tweede keizerrijk kon slechts reactionaire staten als tegenstanders gebruiken, waartegenover het als de voortzetter van de Franse revolutie, als bevrijder van de volken poseerde. Tegen een volk dat zelf bezig was revolutie te maken was het onmachtig; een zegevierende Duitse revolutie kon zelfs de stoot geven tot het omverwerpen van het hele Franse keizerschap. Dat wil zeggen in het gunstigste geval; in het ongunstigste geval, wanneer de

vorsten de beweging de baas werden, zou men tijdelijk de linker Rijnsoever aan Frankrijk kwijtraken, zou men het actieve of passieve verraad van de vorsten voor jan en alleman onthullen en Duitsland in een positie manoeuvreren, waarin er geen andere uitweg zou resten dan de revolutie, het weggagen van alle vorsten en het tot stand brengen van de één geheel vormende Duitse republiek.

Zoals de zaken lagen, kon deze weg naar eenwording van Duitsland slechts begaan worden wanneer Lodewijk Napoleon de oorlog om de Rijn-grens zou beginnen. Deze oorlog bleef evenwel uit — om redenen die spoedig zullen worden vermeld. Daarmee hield het vraagstuk van de nationale eenwording evenwel ook op een levenskwestie te zijn die geen uitstel kon dulden, die van vandaag op morgen moest worden opgelost op straffe van ondergang. De natie kon wel wachten.

De tweede weg was de eenwording onder Oostenrijkse overheersing. Oostenrijk had in 1815 de door de Napoleontische oorlogen opgedrongen positie van een kompakt, afgerond staatkundig gebied maar al te graag vastgehouden. Het maakte geen aanspraak meer op zijn voormalige afgescheiden bezittingen in Zuid-Duitsland; het stelde zich tevreden met het annexeren van oude en nieuwe stroken grond, die geografisch en strategisch aangepast konden worden aan de nog resterende kern van de monarchie. De scheiding van Duits-Oostenrijk van het overige Duitsland, die door de beschermende rechten van Jozef II was ingeleid, door het politiebewind van Frans I in Italië was verscherpt en door de ontbinding van het Duitse Rijk en van de Rijnbond op de spits was gedreven⁵², bleef ook na 1815 feitelijk van kracht. Metternich omringde zijn staat naar de kant van Duitsland met een komplette Chinese muur. Door de douanetarieven werden de stoffelijke, door de censuur de geestelijke produkten van Duitsland buiten de deur gehouden, terwijl onnoemelijke chicanes ten aanzien van paspoorten het personenverkeer tot het meest noodzakelijke mi

nimum beperkten. In het binnenland zorgde een zelfs voor Duitsland unieke absolutistische willekeur voor beveiliging tegen elke, zelfs de schuchterste politieke beweging. Daardoor had Oostenrijk zich de hele burgerlijk-liberale beweging in Duitsland volstrekt van het lijf gehouden. Met 1848 viel althans de geestelijke scheidsmuur voor een groot deel weg; maar do gebeurtenissen van dat jaar en hun gevolgen waren niet bepaald geschikt om Oostenrijk en het overige Duitsland nader tot elkaar te brengen; integendeel, Oostenrijk pochte meer en meer op zijn positie als onafhankelijke grote mogendheid. En ofschoon de Oostenrijkse soldaten van de bondsvestingen erg gezien waren en de Pruisische gehaat en bespot werden⁵³, en ofschoon Oostenrijk in het gehele overwegend katholieke zuiden en westen nog altijd populair was en in aanzien stond, was er toch niemand die serieus dacht aan een eenwording van Duitsland onder Oostenrijks oppergezag, behalve misschien een paar Duitse vorsten van kleine en middelgrote staten.

Dat kon ook helemaal niet anders. Oostenrijk had het zelf niet anders gewild, ondanks het feit dat het in stilte romantische keizerdromen koesterde. De Oostenrijkse douanegrens was mettertijd als de enige materiële scheidsmuur binnen Duitsland overgebleven en deed zich des te scherper gevoelen. Een onafhankelijke politiek van grote mogendheid had geen zin, voorzover ze niet het prijsgeven van Duitse belangen ten gunste van specifiek Oostenrijkse, dus Italiaanse, Hongaarse en dergelijke belangen betekende. Zowel voor als na de revolutie bleef Oostenrijk de meest reactionaire, de moderne stromingen met de grootste tegenzin volgende staat van Duitsland en tevens. .. de enige nog resterende specifiek katholieke grote mogendheid. Hoe meer de na-maartse regering⁵⁴ ernaar streefde het oude paapse en jezuitenbestel te herstellen, des te onmogelijker werd het voor haar over een voor tweederde protestants land haar hegemonie uit te oefenen. En tenslotte was eenwording van Duitsland onder Oostenrijk slechts mogelijk

door het ontbinden van Pruisen. Hoewel een dergelijke ontbinding voor Duitsland in het geheel geen ongeluk zou betekenen, zou een ontbinding van Pruisen door Oostenrijk even noodlottig zijn geweest als een ontbinding van Oostenrijk door Pruisen zou zijn aan de vooravond van de overwinning van de revolutie in Rusland (na welke een dergelijke ontbinding overbodig wordt, omdat het dan overbodig gemaakte Oostenrijk vanzelf in elkaar zal vallen).

Kortom, de eenheid van Duitsland onder de hoede van Oostenrijk was een romantische droom en bleek dit ook duidelijk te zijn, toen de Duitse vorsten van de kleine en middelgrote staten in 1863 in Frankfort bij elkaar kwamen om Frans Jozef van Oostenrijk tot Duits keizer uit te roepen. De koning van Pruisen bleef eenvoudig weg en de keizerskomedie viel jammerlijk in het water.⁵⁵

Bleef over de derde weg: eenwording onder leiding van Pruisen. En deze weg voert ons, omdat hij ook werkelijk werd ingeslagen, uit het gebied van de speculatie weer omlaag naar de stevigere, hoewel tamelijk vieze bodem van de praktische, de 'reële politiek'.⁵⁶

Sedert Frederik II zag Pruisen in Duitsland, net als in Polen, louter een veroveringsgebied, waarvan men neemt wat men kan krijgen, maar waarvan het ook vanzelf spreekt dat men het met anderen moet delen. Het delen van Duitsland met het buitenland — allereerst met Frankrijk — dat was de 'Duitse stiel' van Pruisen sedert 1740. 'Je vais, je crois, jouer votre jeu; si les as me viennent, nous partagerons' (ik geloof dat ik uw spel zal spelen; als ik de azen krijg, zullen we delen) — dat waren de woorden, waarmee Frederik afscheid nam van de Franse gezant, toen hij voor de eerste keer ten oorlog trok.⁵⁷ Deze 'Duitse stiel' getrouw pleegde Pruisen in 1795 met de Vrede van Bazel verraad aan Duitsland, stemde (verdrag van 5 augustus 1796) bij voorbaat in met het afstaan van de linker Rijnsoever aan Frankrijk, waar de verzekering tegen

over stond dat Pruisen zijn gebied zou kunnen uitbreiden, en inkasseerde met het door Rusland en Frankrijk gedikteerde besluit van de Rijksdeputatie ook werkelijk het loon van zijn verraad van het rijk.⁵⁸ In 1805 verried het zijn bondgenoten Rusland en Oostenrijk nogmaals, zodra Napoleon Han- nover onder zijn neus hield — het aas, waar het telkens in hapte —, maar het raakte in zijn eigen dom-sluw spelletje dermate verstrikt, dat er toch oorlog met Napoleon van kwam en dat het bij Jena zijn verdiende straf kreeg.⁵⁹ Deze slagen nog lang voelend, wilde Frederik Willem III zelfs na de overwinningen van 1813 en 1814 afstand doen van alle buitenposten in het westen van Duitsland, zich beperken tot het bezit van Noordoost-Duitsland en zich zo mogelijk, net als Oostenrijk, uit Duitsland terugtrekken — wat van westelijk Duitsland een nieuwe Rijnbond onder Russische of Franse protektie zou hebben gemaakt. Het plan lukte niet; geheel tegen de zin van de koning in werden hem Westfalen en de Rijnprovincie opgedrongen en daarmee een nieuwe 'Duitse stiel'.

Met annexaties was het thans voorlopig gedaan — met uitzondering dan van de aankoop van enkele heel kleine stukjes grond. In het binnenland kwam geleidelijk het oude stelsel van jonkers en ambtenaren weer boven jan, terwijl de beloften op het gebied van een grondwet, die in tijden van bittere nood aan het volk waren gedaan, hardnekkig werden gebroken. Maar bij dit alles kwam ook in Pruisen het burgerdom meer en meer op, want zonder industrie en handel was zelfs de arrogante Pruisische staat thans een nul. Langzaam, weerbarstig, in homeopatisch afgepaste doses moesten de bourgeoisie economische concessies worden gedaan. En deze concessies leverden aan één kant het vooruitzicht op dat Pruisens 'Duitse stiel' steun kreeg, doordat Pruisen, ten einde de vreemde douane- grenzen tussen zijn beide delen af te schaffen, de aanpalende Duitse staten tot een douaneovereenkomst uitnodigde. Aldus ontstond de Tolunie, tot 1830 vrome wens gebleven (alleen

Hessen-Darmstadt was toegetreden), maar daarna, door het wat snellere tempo van de politieke en economische beweging, al spoedig het grootste deel van de centrale Duitse staten economisch aan Pruisen klinkend. De niet-Pruisische kuststaten bleven er tot na 1848 nog buiten.⁶⁰

De Tolunie was voor Pruisen een groot succes. Dat ze een overwinning op de Oostenrijkse invloed betekende was nog het minste. De hoofdzaak was dat ze de hele burgerij van de middelgrote en kleine staten aan de kant van Pruisen plaatste. Er was geen enkele Duitse staat, met uitzondering van Saksen, waarvan de industrie zich ook maar bij benadering in die mate had ontwikkeld als die van Pruisen; en dat was niet alleen te wijten aan natuurlijke en historische voorwaarden, maar ook aan de grotere omvang van het douanegebied en de binnenlandse markt. En hoe sterker de Tolunie zich uitbreidde en de kleine staten in deze binnenlandse markt opnam, des te meer raakten de opkomende bourgeois van deze staten eraan gewend naar Pruisen op te kijken als naar hun economische en te eniger tijd ook politieke leidende macht. En zoals de bourgeois zongen, piepten de professoren. Datgene wat in Berlijn de hegelianen filosofisch construeerden, namelijk dat Pruisen geroepen was de leiding van Duitsland op zich te nemen, dat demonstreerden in Heidelberg de leerlingen van Schlosser, met name Hausser en Gervinus, historisch. Hierbij was natuurlijk vooropgesteld, dat Pruisen zijn hele politieke systeem zou veranderen en de eisen van de ideologen van de bourgeoisie zou vervullen.*

Dit alles gebeurde echter niet uit een speciale voorliefde voor

* De 'Rheinische Zeitung' van 1842 besprak vanuit dit standpunt het vraagstuk van de Pruisische hegemonie. Gervinus vertelde me al in de zomer van 1843 in Ostende: Pruisen moet de leiding van Duitsland op zich nemen; daarvoor zijn echter drie dingen nodig: Pruisen moet een grondwet geven, het moet persvrijheid geven en het moet een buitenlandse politiek aannemen die gezond is.

de Pruisische staat, op de manier ongeveer zoals de Italiaanse bourgeois Piemont als leidende staat aanvaardden, nadat deze zich openlijk aan het hoofd van de nationale en constitutionele beweging had geplaatst. Nee, het gebeurde met tegenzin, de bourgeois beschouwden Pruisen als het kleinste kwaad, omdat Oostenrijk hen van zijn markt uitsloot en omdat Pruisen, bij Oostenrijk vergeleken, altijd nog een zeker burgerlijk karakter had, alleen al wegens zijn financiële vrekkingheid. Pruisen had op andere grote staten twee goede instellingen voor: de algemene dienstplicht en de algemene leerplicht. Het had deze ingevoerd toen het zich in een vertwijfelde noodsituatie bevond, en in betere tijden had het zich ermee tevreden gesteld deze instellingen door nalatige uitvoering en opzettelijke verloedering te ontdoen van hun onderomstandigheden riskante karakter. Maar op papier bestonden ze nog steeds en daarmee had Pruisen de mogelijkheid in handen gehouden op een zekere dag de onder de volksmassa's sluimerende potentiële energie te ontplooiën in een mate die voor een gelijke massa elders onbereikbaar bleef. De bourgeoisie had zich in beide instellingen geschikt: de persoonlijke dienstplicht voor hen die één jaar moesten dienen, voor de bourgeois-zoontjes dus, kon omstreeks 1840 vrij gemakkelijk en tamelijk goedkoop door omkoping omzeild worden, temeer daar in het leger zelf slechts weinig waarde werd gehecht aan landweerofficieren afkomstig uit de kringen van handelaren en industriëlen. En de van de leerplicht nog overgebleven, onbetwistbaar in Pruisen voorhanden grotere aantallen mensen met een zekere hoeveelheid elementaire kennis kwamen de bourgeoisie uitermate goed van pas; met de ontwikkeling van de grote industrie bleken deze tenslotte nog niet voldoende te zijn.* Voomame-

* Nog in de tijd van de Cultuurstrijd⁶¹ beklagden fabrikanten uit het Rijnland er zich bij mij over, dat ze overigens voortreffelijke arbeiders niet tot opzichters konden bevorderen wegens gebrek aan voldoende schoolkennis. Dit zou vooral in de katholieke streken het geval zijn.

lijk onder de kleine burgerij kon men klachten vernemen over de grote kosten van beide instellingen, tot uiting komend in hoge belastingen; de in opkomst zijnde bourgeoisie maakte voor zichzelf het rekensommetje, dat de weliswaar onaangename, maar onvermijdelijke kosten voor de toekomstige grote mogendheid rijkelijk goedge maakt zouden worden door stijgende winsten.

Kortom, de Duitse bourgeois maakten zich geen illusies over de beminnelijkheid van Pruisen. Wanneer de Pruisische hegemonie sedert 1840 bij hen in aanzien steeg, dan gebeurde dat alleen doordat en naarmate de Pruisische bourgeoisie, als gevolg van haar snellere economische ontwikkeling, economisch en politiek de leiding van de Duitse bourgeoisie op zich nam, doordat en naarmate de heren Rotteck en Welcker van het oude, constitutionele zuiden in de schaduw kwamen te staan van de heren Camphausen en Milde van het Pruisische noorden, respectievelijk de advocaten en professoren in die van de handelaren en fabrikanten. Inderdaad kon men onder de Pruisische liberalen van de laatste jaren voor 1848, met name in het Rijnland, een revolutionaire neiging waarnemen, die heel anders was dan die onder de kantonliberalen in het zuiden.⁰² In die tijd ontstonden de twee beste politieke volksliedjes sinds de 16de eeuw, het lied over burgemeester Tschech en dat over Vrouwe von Droste-Vischering; dezelfde lui, die, nu ze op leeftijd zijn gekomen, ontsteld de handen wringen over het snode karakter van dit soort liederen, zongen in 1846 lustig mee:

*Had ooit een mens zo'n pech als burgemeester Tschech,
dat hij deze dikke man op twee pas niet raken kan!*⁰²

Maar dat zou gauw veranderen. De februari-revolutie kwam,

alsmede de maart-gebeurtenissen in Wenen en de Berlijnse revolutie van 18 maart. De bourgeoisie had de overwinning behaald zonder serieus daarvoor te strijden; ze had de serieuze strijd, toen die kwam, niet eens gewild. Want zij, die nog maar kort geleden met het socialisme en het communisme van die dagen had gekoketteerd (vooral aan de Rijn), merkte nu opeens dat ze niet alleen afzonderlijke arbeiders had opgekweekt, maar een arbeiders^/dsse, een weliswaar nog halverwege in een droom verkerend, maar toch langzamerhand ontwakend proletariaat, dat volgens zijn innerlijke wezen revolutionair was. En dit proletariaat, dat overal voor de bourgeoisie de overwinning had bevochten, ging al eisen stellen, met name in Frankrijk, eisen die met het bestel van de hele burgerlijke orde onverenigbaar waren; in Parijs brak op 23 juni 1848 de eerste verschrikkelijke strijd tussen beide klassen uit — na een verwoede strijd van vier dagen dolf het proletariaat het onderspit. Van toen af aan plaatste de massa van de bourgeoisie in heel Europa zich aan de kant van de reactie, ging ze een verbond aan met de nog maar pas door haar, met de hulp van de arbeiders omvergeworpen absolutistische bureaucraten, feodale heren en klerikalen tegen de vijanden van de maatschappij, diezelfde arbeiders.

In Pruisen nam het die vorm aan, dat de bourgeoisie haar eigen gekozen vertegenwoordigers in de steek liet en met verholen dan wel openlijke vreugde toekeek hoe ze door de regering in november 1848 uiteen werden gejaagd. Het uit jonkers en bureaucraten samengestelde ministerie, dat inmiddels al zo'n tien jaar in Pruisen de toon aangaf, moest weliswaar in constitutionele vormen regeren, maar nam daarvoor wraak door een systeem van kleinzielige, tot nog toe zelfs in Pruisen ongekende chicanes en pesterijen, waaronder niemand meer gebukt ging dan de bourgeoisie.⁶⁴ Deze was echter boetvaardig in zichzelf gekeerd, nam de slagen en trappen, die op haar neerdaalden, deemoedig als straf voor haar vroegere revolu

tionaire begeerten in ontvangst en leerde thans langzamerhand datgene denken wat ze later uitsprak: We zijn immers honden!

Toen kwam het regentschap. Om zijn trouw aan de koning te bewijzen had Manteuffel de troonopvolger, de huidige keizer, al net zo met spionnen laten omringen als Puttkamer nu de redactie van de 'Sozialdemokrat'. Toen de troonopvolger regent werd, kreeg Manteuffel natuurlijk onmiddellijk een trap met het voetje; het Nieuwe Tijdperk brak aan.⁶⁵ Het was niet meer dan een wisseling van decor. Het behaagde de prinsregent de bourgeois toe te staan weer liberaal te zijn. De bourgeois maakten met genoegen van deze toestemming gebruik, maar ze verbeeldden zich wel nu het heft in handen te hebben en de Pruisische staat naar hun pijpen te kunnen laten dansen. Dat was echter helemaal niet de bedoeling 'in toonaangevende kringen', om in de stijl van kruipend gedierte te spreken. De reorganisatie van het leger moest de prijs zijn, waarmee de liberale bourgeois voor het Nieuwe Tijdperk betaalden. De regering verlangde slechts dat de algemene dienstplicht zou worden verwezenlijkt tot een graad die rondom 1816 gebruikelijk was geweest. Vanuit het standpunt van de liberale oppositie kon daartegen absoluut niets ingebracht worden dat niet tevens in flagrante strijd was met haar eigen frasen over de machtspositie van Pruisen en zijn Duitse stiel. De liberale oppositie knoopte aan haar toestemming echter de voorwaarde vast, dat de diensttijd volgens de wet maximaal twee jaar zou zijn. Dit was op zichzelf volstrekt redelijk, maar het was de vraag of dit afgedwongen kon worden, of de liberale bourgeoisie van het land bereid was voor deze voorwaarde tot het uiterste te gaan, er goed en bloed voor over te hebben. De regering bleef hardnekkig vasthouden aan drie jaar dienstplicht, de Kamer aan twee; het conflict barstte los.⁶⁶ En met het conflict over de militaire kwestie werd de buitenlandse politiek weer beslissend, ook voor de binnenlandse politiek.

We hebben gezien hoe Pruisen door zijn houding in de Krim- oorlog en in de Italiaanse oorlog zijn laatste restje achting had ingeboet. Deze treurige politiek werd ten dele verontschuldigd door de slechte toestand van het leger. Daar men ook al voor 1848 zonder instemming van de standenvergadering geen nieuwe belastingen kon opleggen of leningen kon aangaan, maar daarvoor ook geen standenvergadering bijeen wilde roepen, was er voor het leger nooit voldoende geld voorhanden; dit verkommerde dan ook volledig onder de grenzeloze krenterigheid. De onder Frederik Willem III ingebur- gerde paradeerzucht en knopenpoetserij deden de rest. Hoe hulpeloos dit paradeleger in 1848 op de Deense slagvelden bleek te zijn, dat kan men bij graaf Waldersee lezen. De mobilisatie van 1850 was een volledig fiasco; er ontbrak van alles, en wat er was kon doorgaans niet gebruikt worden. Door het fourneren van geld van de kant van de Kamers was hierin nu wel verbetering gekomen; het leger was wel uit de oude sleur wakkergeschud, waarbij de velddienst, althans voor een groot deel, de paradedienst had verdrongen; maar de sterkte van het leger was nog steeds dezelfde als omstreeks 1820, terwijl alle andere grote mogendheden, vooral Frankrijk, waarvan juist nu gevaar dreigde, hun legermacht aanzienlijk hadden vergroot. En in Pruisen bestond nog wel algemene dienstplicht; elke Pruis was op papier soldaat, en terwijl de bevolking van 10% miljoen (1817) tot 17 ³A miljoen (1858) was gestegen, was het bestek van het leger niet toereikend om meer dan een derde van de weerbare mannen op te nemen en op te leiden. De regering verlangde nu een versterking van het leger die bijna volledig overeenkwam met de bevolkingsaanwas sinds 1817. Maar dezelfde liberale afgevaardigden, die aan één stuk door van de regering verlangden dat ze de leiding van Duitsland op zich moest nemen, dat ze Duitslands machtspositie naar buiten uit moest handhaven en zijn aanzien onder de naties moest herstellen — diezelfde lui beknibbelden en

sjacherden en wilden niets toestaan, tenzij op grond van een diensttijd van twee jaar. Hadden ze soms de macht om hun wil, waaraan ze zo hardnekkig vasthielden, ook door te zetten? Stond soms het volk of zelfs maar de bourgeoisie achter hen, bereid om er op los te slaan?

Het tegendeel was het geval. De bourgeoisie juichte hun woordgevechten tegen Bismarck wel toe, maar in werkelijkheid was ze bezig een beweging te organiseren die, zij het ook onbewust, toch in feite tegen de politiek van de meerderheid in de Pruisische Kamer was gericht. Het ingrijpen van Denemarken in de grondwet van Holstein en de pogingen om de Deense invloed in Sleeswijk met geweld te versterken hadden de Duitse burger met verontwaardiging vervuld.⁶⁷ Door de grote mogelijkheden geringeloord te worden, dat was de Duitse burger gewend, maar trappen te moeten inkasseren van het kleine Denemarken, dat deed hem in toorn ontsteken. Er werd een Nationale Vereniging⁶⁸ gevormd, en het was de bourgeoisie juist van de kleine staten die er de boventoon in voerde. De Nationale Vereniging, door en door liberaal als ze was, verlangde in de allereerste plaats nationale eenwording onder leiding van Pruisen, van een zo mogelijk liberaal Pruisen, maar als het per se moest van een Pruisen hoe dan ook. Dat er nou eindelijk eens wat gebeurde, dat aan de ellendige positie van de Duitsers op de wereldmarkt als tweederangs mensen een einde zou worden gemaakt, dat Denemarken er van langs zou krijgen en dat men de grote mogendheden in Sleeswijk-Holstein de tanden zou laten zien — dat was het in het bijzonder wat de Nationale Vereniging verlangde. Daar kwam bij, dat de eis, dat Pruisen de leiding moest nemen, nu ontdaan was van elke onduidelijkheid en halfslachtigheid, die er tot 1850 nog aan hadden gekleefd. Men wist heel precies, dat deze eis betekende dat Oostenrijk uit Duitsland moest worden gejaagd en dat er aan de soevereiniteit van de kleine staten in feite een eind moest worden gemaakt; men wist ook, dat deze twee

dingen niet zonder burgeroorlog en zonder de scheuring van Duitsland bereikt konden worden. Men had echter geen vrees meer voor burgeroorlog, en de scheuring trok slechts de consequentie uit de tolafgrendeling door Oostenrijk. Duitslands industrie en handel hadden zich opgewerkt tot zulk een hoogte, het net van Duitse handelsfirma's, dat de wereldmarkt omspande, was dermate uitgebreid en dicht geworden, dat het gedoe met de kleine staten in eigen land en de rechteloosheid en weerloosheid in het buitenland niet langer verdragen konden worden. En terwijl de sterkste politieke organisatie die de Duitse bourgeoisie ooit had bezeten deze feitelijke motie van wantrouwen over hen uitsprak, marchandeerden de Berlijnse afgevaardigden over de diensttijd!

Dat was de toestand toen Bismarck zich opmaakte om actief in de buitenlandse politiek in te grijpen.

Bismarck — dat is de uit de Franse avonturierende kroonpretendent in de Pruisische kooljonker en Duitse corpsstudent vertaalde Lodewijk Napoleon. Net als Lodewijk Napoleon is Bismarck een man met een groot praktisch vernuft en grote slimheid, een geboren en doortrapte zakenman, die onder andere omstandigheden de Vanderbilts en Jay Goulds op de beurs van New York de voorrang zou hebben betwist, en die dan ook zijn privéschaapjes heel aardig op het droge heeft gebracht. Met een dergelijk ontwikkeld verstand op het gebied van het praktische leven gaat echter veelal een dienovereenkomstige beperktheid van de gezichtskring gepaard, en op dat punt overtreft Bismarck zijn Franse voorganger. Deze laatste immers had tenslotte zijn 'Napoleontische ideeën'⁶⁹ tijdens zijn vagebondentijd helemaal zelf uitgewerkt — ze waren er dan ook naar —, terwijl Bismarck, zoals we zullen zien, nimmer ook maar een schaduw van een eigen politieke gedachte wist te produceren, maar alleen de kant-en-klare ideeën van anderen voor eigen gebruik wist om te modelleren. Deze geborneerdheid was echter zijn geluk, want zonder deze had hij het

nooit voor elkaar kunnen krijgen zich de gehele wereldgeschiedenis voor te stellen vanuit een specifiek Pruisisch gezichtspunt; en toen deze aartspruisische wereldbeschouwing een gat bleek te hebben, waardoor het daglicht binnendrong, raakte hij uit zijn hele missie niet meer wijs en wasi het met zijn glorie gedaan. Toen hij zijn speciale, hem van buitenaf voorgeschreven missie op zijn manier had volbracht, was hij al met al ook aan het einde van zijn Latijn. We zullen zien tot welke bokkesprongen hij genoopt was als gevolg van zijn volstreckte gebrek aan rationele ideeën en zijn onvermogen om de door hem zelf in het leven geroepen historische situatie te begrijpen.

Had Lodewijk Napoleon door zijn verleden de gewoonte aangenomen weinig egards in acht te nemen wat de keuze van zijn middelen betrof, Bismarck leerde uit de geschiedenis van de Pruisische politiek, vooral die van de zogenaamde grote keurvorst* en van Frederik II, op dit gebied nog minder egards in acht te nemen, waarbij hij zich in de verheven gedachte kon koesteren in dit opzicht de vaderlandse traditie getrouw te blijven. Zijn zakelijke verstand leerde hem daar waar het moest zijn jonkerlijke begeerte terug te dringen; toen dat niet meer nodig leek, trad die weer op schrille wijze aan de dag; overigens was dit een teken van aftakeling. Zijn politieke methode was die van de corpsstudent; de potsierlijk- woordelijke interpretatie van de regels bij het bierdrinken, waarmee men zichzelf in de corpskroeg uit de nesten werkt, paste hij in de Kamer heel ongegeneerd toe op de Pruisische grondwet; alle vernieuwingen die hij in de diplomatie heeft ingevoerd zijn aan het doen en laten van de corpsstudenten ontleend. Wanneer evenwel Lodewijk Napoleon op beslissende momenten vaak onzeker werd, zoals bij de staatsgreep van 1851, toen Morny niet minder dan geweld moest gebruiken

* Frederik Willem - *de red.*

om hem te dwingen door te gaan met dat wat hij was begonnen, en zoals aan de vooravond van de oorlog van 1870, toen zijn onzekerheid zijn hele positie verknoeide — Bismarck moet men nageven dat hem zo iets nooit is overkomen. Diens wilskracht heeft hem nooit in de steek gelaten; veeleer sloeg ze om in openlijke brutaliteit. En hierin vooral is het geheim van zijn successen gelegen. Bij alle in Duitsland heersende klassen, jonkers zowel als bourgeois, is het laatste restje energie zo zeer zoek, in het 'ontwikkelde' Duitsland is het zo zeer gebruikelijk geworden geen eigen wil te hebben, dat de enige man onder hen die werkelijk nog een wil bezit juist daardoor hun grootste man en de tiran van hen allen is geworden, voor wie zij tegen beter weten in, zoals ze het zelf noemen, bereid zijn 'over de stok te springen'. Tussen twee haakjes, in het 'onontwikkelde' Duitsland is men zo ver nog niet; het werkende volk heeft laten zien dat het een wil heeft, waarmee ook de sterke wil van Bismarck het niet klaarspelen kan.

Onze jonker uit de oude Mark had een briljante loopbaan voor zich, zo hij maar de moed en het verstand had om te pakken wat er te pakken viel. Was Lodewijk Napoleon niet de afgod van de bourgeoisie geworden doordat hij haar parlement uiteen had gejaagd, maar haar winsten had verhoogd? En had Bismarck niet dezelfde zakentalenten die de bourgeois zo sterk in de valse Napoleon bewonderden? Werd hij niet door zijn Bleichröder gebiologeerd als Lodewijk Napoleon door zijn Fould? Bestond er in 1864 in Duitsland niet een tegenstelling tussen de bourgeoisvertegenwoordigers in de Kamer, die met de diensttijd wilden marchanderen, en de bourgeois elders, in de Nationale Vereniging, die tot elke prijs nationale daden wilden hebben, daden waarvoor men militairen nodig heeft? Was dat niet dezelfde tegenstelling als die in Frankrijk in 1851 tussen de bourgeois in de Kamer, die de macht van de president in toom wilden houden, en de bourgeois buiten de Kamer, die rust en een sterke regering wilden hebben, rust tot

elke prijs — welke tegenstelling Lodewijk Napoleon had opgelost door de parlementaire kijvers uiteen te jagen en de meerderheid van de bourgeois rust te geven? Stonden de zaken er in Duitsland voor een stoutmoedige ingreep niet nog veel gunstiger voor? Was het reorganisatieplan niet kant en klaar door de bourgeoisie geleverd en verlangde zij niet zelf naar de energieke Pruisische staatsman die haar plan moest uitvoeren, Oostenrijk van Duitsland moest uitsluiten en de kleine staten onder de hegemonie van Pruisen moest verenigen? En als men hierbij de Pruisische grondwet enigszins onzacht moest behandelen en de ideologen binnen en buiten de Kamer opzij moest schuiven, wat ze verdienden, kon men zich daarbij niet, evenals Louis Bonaparte, op het algemene stemrecht baseren? Wat kon er democratischer zijn dan de invoering van het algemene stemrecht? Had Lodewijk Napoleon niet aangetoond dat dit — indien juist behandeld — volstrekt geen gevaar inhield? En verschafte juist dit algemene stemrecht niet het middel om een beroep te doen op de grote massa van het volk, om een beetje te koketteren met de herlevende sociale beweging, indien de bourgeoisie balsturig zou blijken te zijn?

Bismarck liet er geen gras over groeien. Het was zaak de staatsgreep van Lodewijk Napoleon te herhalen, de Duitse bourgeoisie de werkelijke machtsverhoudingen gevoelig aan het verstand te brengen, haar liberale zelfbedrog in gruzelementen te slaan, maar haar nationale eisen ten uitvoer te leggen, voorzover die samenvielen met de wensen van Pruisen. Allereerst bood Sleeswijk-Holstein gereede aanleiding tot handelen. Het terrein van de buitenlandse politiek was voorbereid. De Russische tsaar was gewonnen door de beulsdiensten, die door Bismarck in 1863 tegen de opstandige Polen waren verleend⁷⁰; Lodewijk Napoleon was eveneens bewerkt en kon zijn onverschilligheid, zo niet zijn stilzwijgende instemming met de plannen van Bismarck verontschuldigen met zijn beminde 'nationaliteitenbeginsel'; in Engeland was Palmerston

minister-president, maar hij had de kleine Lord John Russell met buitenlandse zaken belast alleen met de bedoeling dat die zich daar belachelijk zou maken. Oostenrijk evenwel was Pruisens mededinger om de hegemonie in Duitsland en het mocht zich juist in deze aangelegenheid des te minder de loef laten afsteken door Pruisen, daar het zich in 1850 en 1851 in Sleeswijk-Holstein als rakker van keizer Nicolaas inderdaad nog gemener had gedragen dan zelfs Pruisen.⁷¹ De situatie was dus uitermate gunstig. Hoezeer Bismarck Oostenrijk ook haatte en hoe graag Oostenrijk aan de andere kant ook zijn moed op Pruisen had willen koelen, er bleef hun bij de dood van Frederik VII van Denemarken toch niets anders over dan gezamenlijk maatregelen tegen Denemarken te nemen — met stilzwijgend verlov van Russische en Franse zijde. Het succes was bij voorbaat verzekerd zolang Europa neutraal bleef; dit was het geval, de hertogdommen werden veroverd en bij het vredesverdrag afgestaan.⁷²

Pruisen had met deze oorlog nog een ander doel op het oog gehad, namelijk zijn leger, dat sinds 1850 volgens nieuwe beginselen was opgeleid en in 1860 was gereorganiseerd en versterkt, te testen in een treffen met de vijand. Het hield zich boven verwachting goed, en wel in de meest verschillende situaties. Dat het naaldgeweer verre superieur was aan de voorlader en dat men het op de juiste manier wist te gebruiken, werd bewezen door het gevecht bij Lyngby in Jutland, waar 80 achter een wal geposteerde Pruisen door hun snelvuur een drievoudige Deense overmacht op de vlucht joegen. Tegelijkertijd had men de gelegenheid waar te nemen hoe de Oostenrijkers uit de Italiaanse oorlog en uit de strijdwijze van de Fransen slechts de les hadden getrokken, dat schieten niets deugde en dat de echte soldaat aanstonds met de bajonet de vijand moest vellen, en dit had men zich in de oren geknoot, daar men zich nauwelijks iets kon wensen dat meer welkom was dan een dergelijke vijandelijke taktiek voor

de mondingen van de achterladers. En ten einde de Oostenrijkers zo snel mogelijk in staat te stellen zich hiervan in de praktijk te overtuigen, legde men in het vredesverdrag de verantwoordelijkheid voor de hertogdommen in handen van de gemeenschappelijke soevereiniteit van Oostenrijk en Pruisen, waarmee men dus een louter provisorische situatie schiep die een opeenstapeling van conflicten moest veroorzaken en het daardoor geheel aan Bismarck overliet te bepalen wanneer hij een dergelijk conflict zou willen gebruiken voor zijn grote slag tegen Oostenrijk. Aangezien het in de Pruisische politiek zede was een gunstige situatie 'meedogenloos tot het uiterste uit te buiten', zoals meneer von Sybel dat noemt, was het vanzelfsprekend dat onder het voorwendsel van het bevrijden van Duitsers van Deense druk zo'n 200.000 Deense bewoners van het noordelijke deel van Sleeswijk bij Duitsland werden mee-ingelijfd. Wie met lege handen bleef staan, dat was de Sleeswijk-Holsteinse troonpretendent van de kleine staten en van de Duitse bourgeoisie, de hertog van Augusten- burg.

Bismarck was zodoende, wat de hertogdommen betreft, de Duitse bourgeoisie tegen haar wil in ter wille geweest. Hij had de Denen verdreven, hij had het buitenland getrotseerd en het buitenland had geen vin verroerd. Maar niet zodra waren de hertogdommen bevrijd of ze werden behandeld als veroverd land, hun werd niet gevraagd wat ze wilden, maar ze werden zonder veel omhaal voorlopig opgedeeld tussen Oostenrijk en Pruisen. Pruisen was weer een grote mogendheid geworden, het was niet langer het vijfde wiel aan de Europese wagen; de vervulling van de nationale wensen van de bourgeoisie was goed op streek, maar de gekozen weg was niet de liberale van de bourgeoisie. Het Pruisische militaire conflict bleef dus voortduren, het werd zelfs steeds onoplos- baarder. De tweede akte van Bismarcks staatshandeling moest ingeleid worden.

Door de Deense oorlog was een deel van de nationale wensen in vervulling gegaan. Slees wijk-Holstein was 'bevrijd', het Protokol van Warschau en Londen⁷³, waarin de grote mogendheden de vernedering van Duitsland voor Denemarken hadden bezegeld, was hun in snippers voor de voeten geworpen, en ze hadden geen kik gegeven. Oostenrijk en Pruisen maakten weer gemene zaak, de troepen van beide landen hadden naast elkaar overwonnen en geen potentaat die er nog aan dacht Duits gebied aan te tasten. Lodewijk Napoleons begeerte inzake de Rijn, die tot dusverre door bezigheden elders — de Italiaanse revolutie, de Poolse opstand, de Deense verwickelingen en tenslotte de expeditie naar Mexico⁷⁴ — naar de achtergrond was verdrongen, maakte nu geen kans meer. Voor een conservatieve Pruisische staatsman was de wereldsituatie naar buiten uit dus geheel naar wens. Maar Bismarck was tot 1871 nooit, en zeker op dat moment niet, conservatief, terwijl de Duitse bourgeoisie geenszins bevredigd was.

De Duitse burgerij verkeerde nog altijd in de bekende tegenstrijdigheid. Aan de ene kant verlangde ze de uitsluitende politieke macht voor zichzelf, d.w.z. voor een uit de liberale Kamermeerderheid gekozen regering; en zo'n regering zou een strijd van tien jaar hebben moeten voeren tegen het door de kroon vertegenwoordigde oude systeem, voordat haar nieuwe machtspositie definitief zou zijn erkend; dus tien jaar van innerlijke verzwakking. Aan de andere kant verlangde ze een revolutionaire omvorming van Duitsland, die slechts door middel van geweld, dus alleen door een feitelijke diktatuur, ten uitvoer gelegd kon worden. En deze burgerij had vanaf 1848 keer op keer, op elk beslissend moment, nog wel het bewijs geleverd dat ze zelfs geen spoortje van de energie bezat die nodig was om hetzij het ene, hetzij het andere tot stand te brengen — laat staan beide. Er bestaan in de politiek maar twee beslissende machten, namelijk de georganiseerde staats

macht, het leger, en het ongeorganiseerde, elementaire geweld van de volksmassa's. Een beroep doen op de massa's, dat had de burgerij in 1848 verleerd; ze vreesde ze nog meer dan het absolutisme. En ze had in geen enkel opzicht het leger tot haar beschikking. Dat stond ter beschikking van Bismarck.

In het nog aan de gang zijnde conflict over de grondwet had Bismarck de parlementaire verlangens van de bourgeoisie tot het uiterste bestreden. Hij brandde echter van begeerte om haar nationale eisen te realiseren, die immers overeenstemden met de meest geheime hartewensen van de Pruisische politiek. Als hij nu nogmaals de bourgeoisie tegen haar wil ter wille was, als hij de eenwording van Duitsland, zoals de bourgeoisie die had geformuleerd, tot werkelijkheid maakte, dan was het conflict vanzelf uit de weg geruimd en moest Bismarck in gelijke mate de afgod van de bourgeois worden als zijn voor-eeld Lodewijk Napoleon.

De bourgeoisie leverde hem het doel, Lodewijk Napoleon . e weg naar het doel; de uitvoering was het enige dat voor Bismarck zelf overbleef.

Om Pruisen de leiding van Duitsland in handen te geven moest men niet alleen Oostenrijk met geweld uit de Duitse Bond verjagen, maar ook de kleine staten onderwerpen. Zulk een 'frischer fröhlicher Krieg'⁷⁵ van Duitsers tegen Duitsers was in de Pruisische politiek al van oudsher het voornaamste middel voor gebiedsuitbreiding geweest; geen enkele flinke Pruis was daar bang voor. Evenmin kon het tweede belangrijke middel ook maar enige bedenking opwekken, het bondgenootschap namelijk met het buitenland tegen Duitsers. De sentimentele Alexander van Rusland had men in zijn zak. Lodewijk Napoleon had de Piëmontesische roeping van Pruisen in Duitsland nimmer uit het oog verloren en was volledig bereid met Bismarck een handeltje aan te gaan. Als hij dat, wat hij nodig had, langs vreedzame weg kon krijgen, in de vorm van compensaties, dan gaf hij daar de voorkeur aan.

Hij had de linker Rijnsoever trouwens ook niet in één keer nodig; als men die stukje bij beetje aan hem gaf, telkens een strook voor elke nieuwe stap vooruit die Pruisen deed, dan was dat minder in het oog lopend en men bereikte er toch zijn doel mee. In de ogen van de Franse chauvinist konden heel Savooie en Nice niet op'egen tegen een vierkante mijl aan de Rijn. Er werd dus met Lodewijk Napoleon onderhandeld — zijn instemming met de uitbreiding van Pruisen en met een Noordduitse Bond⁷⁶ werd verkregen. Dat hem daarvoor een stuk Duits gebied aan de Rijn werd aangeboden, staat buiten kijf; in de onderhandelingen met Govone had Bismarck het over Rijn-Beieren en Rijn-Hessen.⁷⁷ Achteraf heeft hij dit overigens ontkend, maar een diplomaat, in het bijzonder een Pruisische, heeft zo zijn eigen opvattingen over de grenzen, binnen welke men het recht of zelfs de plicht heeft de waarheid zachtens geweld aan te doen. De waarheid is immers vrouwelijk en is daar dus, in de gedachtengang van een jonker, eigenlijk wel van gediend. Lodewijk Napoleon was niet zo dom in de uitbreiding van Pruisen toe te stemmen zonder dat Pruisen hem compensaties beloofde; eerder zou Bleichröder geld uitlenen zonder rente. Maar hij kende zijn Pruisen niet voldoende en werd tenslotte toch beduvelde. Kortom, nadat men zich van hem had verzekerd, ging men met Italië een bondgenootschap aan voor de 'stoot in het hart'.

In menig land heeft de filister zich over deze uitdrukking nogal opgewonden. Geheel ten onrechte overigens. *A la guerre comme & la guerre*.* De uitdrukking bewijst slechts dat Bismarck de Duitse burgeroorlog van 1866⁷⁸ als datgene onderkende wat hij was, namelijk als een *revolutie*, en dat hij bereid was deze revolutie met revolutionaire middelen door te zetten. En hij deed het. Zijn optreden tegenover de Bondsdag was revolutionair. In plaats van zich te onderwerpen aan de

* Oorlog is oorlog - *de red.*

grondwettige beslissing van de bondsoverheid, wierp hij haar verbreking van de bond voor de voeten — louter een uitvlucht —, deed de bond ontploffen, proklameerde een nieuwe grondwet met een via het revolutionaire algemene stemrecht gekozen rijksdag en joeg tenslotte de Bondsdag uit Frankfort weg.⁷⁹ In Opper-Silezië bracht hij een Hongaars legioen op de been onder de revolutiegeneraal Klapka en andere revolutie-officieren, waarvan de troepen, Hongaarse overlopers en krijgsgevangenen, oorlog moesten voeren tegen hun eigen wettige opperbevelhebber. Na de verovering van Bohemen vaardigde Bismarck een proklamatie uit 'aan de bewoners van het glorieuze Koninkrijk Bohemen', waarvan de inhoud eveneens flink in strijd was met de tradities van de wettigheid. Hij pikte in vredestijd voor Pruisen alle bezittingen van drie wettige Duitse bondsvorsten en van een vrije stad in, zonder dat zijn christelijke en wettige geweten ook maar in 't minst werd bezwaard door deze verjaging van vorsten, die niet minder 'van Gods Genade' waren dan de koning van Pruisen.⁸⁰ Kortom, het was een volslagen revolutie, met revolutionaire middelen ten uitvoer gelegd. Wij zijn natuurlijk de laatsten om hem daarvan een verwijt te maken. Wat wij hem verwijten is, integendeel, dat hij niet revolutionair genoeg is geweest, dat hij alleen een Pruisische revolutionair van bovenaf is geweest, dat hij aan een hele revolutie was begonnen, terwijl hij in een positie verkeerde, waarin hij slechts een halve revolutie kon volbrengen, dat hij, toen hij eenmaal de weg van annexaties was opgegaan, zich met vier luizige kleine staten tevreden stelde.

Maar nu kwam spuit elf, de kleine Napoleon, en verlangde zijn loon. Hij had tijdens de oorlog aan de Rijn kunnen nemen wat hem beviel; niet alleen het land, ook de vestingen waren onbeschermd gelaten. Hij aarzelde; hij had een langdurige, beide kanten afmattende oorlog verwacht — en in plaats daarvan had je die snelle slagen, het op de knieën krijgen van

Oostenrijk binnen acht dagen. Hij eiste eerst — wat Bismarck tegenover generaal Govone een mogelijk compensatiegebied had genoemd — Rijn-Beieren en Rijn-Hessen met Mainz. Maar dat kon Bismarck nu niet meer geven, zelfs als hij gewild had. De geweldige successen van de oorlog hadden hem nieuwe verplichtingen opgelegd. Op het moment dat Pruisen zich opwierp als de stut en steun van Duitsland, kon het de sleutel van de Midden-Rijn, Mainz, niet aan het buitenland versjacheren. Bismarck wees de eis van de hand. Met Lodewijk Napoleon viel te marchanderen — hij verlangde nog slechts Luxemburg, Landau, Saarlouis en het kolengebied van Saar- brücken. Maar ook dit kon Bismarck niet meer afstaan, te meer niet daar in dit geval ook op Pruisisch gebied aanspraak werd gemaakt. Waarom had Lodewijk Napoleon niet zelf zijn handen uitgestoken, toen de Pruisen in Bohemen vast zaten? Hoe dan ook, van compensaties voor Frankrijk kwam niets terecht. Dat dit een oorlog met Frankrijk betekende, later, dat wist Bismarck; maar dat was nu precies wat hij wilde.

In de diverse vredesverdragen werd door Pruisen dit keer de gunstige situatie niet zo meedogenloos uitgebuit als dit anders, als het hem meezat, zijn gewoonte was. En daar had hij zijn redenen voor. Saksen en Hessen-Darmstadt werden bij de nieuwe Noordduitse Bond betrokken en werden alleen daarom al ontzien. Beieren, Württemberg en Baden moesten met zachte handschoenen aangepakt worden, omdat Bismarck geheime defensieve en offensieve verdragen met hen moest afsluiten. En wat Oostenrijk betreft — had Bismarck dit niet een dienst bewezen door de traditionele verwickelingen, die het aan Duitsland en Italië ketenden, stuk te slaan? Had Bismarck Oostenrijk niet nu pas de zo lang begeerde positie van onafhankelijke grote mogendheid verschaft? Had hij inderdaad niet beter dan Oostenrijk zelf geweten wat goed was voor Oostenrijk, toen hij het in Bohemen op de knieën dwong? Moest Oostenrijk bij een juiste behandeling niet inzien, dat de

geografische ligging en de wederzijdse verstrengeling van beide landen het onder Pruisen verenigde Duitsland tot zijn noodzakelijke en natuurlijke bondgenoot maakten?

Zo kwam het dat Pruisen zich voor het eerst sinds zijn bestaan kon tooien met de schijn van grootmoedigheid, omdat het... een spiering uitwierp om een kabeljauw te vangen.

Niet alleen Oostenrijk was op de slagvelden van Bohemen verslagen — ook de Duitse bourgeoisie. Bismarck had bewezen dat hij beter wist dan zij zelf wat goed voor haar was. Er was geen denken aan voortzetting van het conflict van de kant van de Kamer. De liberale aanspraken van de bourgeoisie waren voor lange tijd begraven, maar haar nationale verlangens werden met de dag meer vervuld. Met een snelheid en nauwkeurigheid, die de bourgeoisie zelf verbaasde, voerde Bismarck haar nationale program uit. En nadat hij haar eigen slapheid en gebrek aan energie, en daarmee haar totale onvermogen om haar eigen program uit te voeren, tastbaar in corpore vili, aan haar eigen schamele lijf had doen ondervinden, speelde hij ook tegenover haar de grootmoedige en verzocht hij de thans inderdaad ontwapende Kamer om een akte van indemniteit vanwege de tijdens het conflict in strijd met de grondwet handelende regering. De thans ongevaarlijk geworden vooruitgang stemde daar, tot tranen geroerd, mee in.⁸¹

Desondanks werd de bourgeoisie eraan herinnerd, dat zij bij Königgratz mede overwonnen was.⁸² De grondwet van de Noordduitse Bond werd pasklaar gemaakt volgens het sjabloon van de door het conflict authentiek geïnterpreteerde Pruisische grondwet. Belastingweigering was verboden. De bondskanselier en zijn ministers werden benoemd door de koning van Pruisen, helemaal los van elke parlementaire meerderheid. Aan de door het conflict veilig gestelde onafhankelijkheid van het leger tegenover het parlement werd ook tegenover de Rijksdag vastgehouden. Daar stond echter tegenover dat de leden van

deze Rijksdag het verheven bewustzijn koesterden bij algemeen stemrecht te zijn gekozen. Aan dit feit werden zij ook herinnerd, en wel op een onaangename manier, door de aanblik van de beide socialisten" die temidden van hen zaten. Voor het eerst verschenen socialistische afgevaardigden, vertegenwoordigers van het proletariaat, in een parlementair lichaam. Het was een onheilspellend teken.

Vooreerst had dit alles niet veel te betekenen. Het kwam er nu op aan de nieuwe eenheid van het rijk, althans van het noorden, in het belang van de bourgeoisie te consolideren en te exploiteren en daardoor ook de Zuidduitse bourgeoisie in de nieuwe bond te lokken. Door de bondsgrondwet waren de economisch belangrijkste betrekkingen aan de wetgeving van de afzonderlijke staten onttrokken en aan de Bond ter regeling toegewezen: gemeenschappelijk burgerrecht en vrijheid van beweging en vestiging in de gehele Bond, recht op een woonplaats, wetgeving inzake nijverheid, handel, douanetarieven, scheepvaart, munten, maten en gewichten, spoorwegen, waterwegen, post en telegrafie, patenten, banken, de hele buitenlandse politiek, consulaten, handelsbescherming in het buitenland, medische inspectie, strafrecht, gerechtsprocedures enz. Het merendeel van deze onderwerpen werd nu snel, en over het geheel genomen in liberale zin, bij de wet geregeld. Zodoende werden eindelijk — eindelijk! — de ergste uitwassen van het kleine-statengedoe uit de weg geruimd, en wel die, welke de grootste hinderpaal waren voor enerzijds de kapitalistische ontwikkeling, anderzijds de Pruisische zucht tot overheersing. Dit was echter geenszins een wereldhistorische verworvenheid, zoals de thans chauvinistisch wordende bourgeoisie van de daken schreeuwde, maar een zeer, zeer late en onvolmaakte nabootsing van dat wat de Franse revolutie al zeventig jaar eerder had gedaan en wat alle andere cultuur-

* August Bebel en Wilhelm Liebknecht - *de red.*

staten al lang hadden ingesteld. In plaats van op te scheppen had men zich moeten schamen dat het 'geestelijk hoogontwikkelde' Duitsland hiermee helemaal achteraan kwam.

Gedurende deze hele tijd van de Noordduitse Bond kwam Bismarck de bourgeoisie op economisch gebied bereidwillig tegemoet en liet ook bij het behandelen van kwesties van bevoegdheden in het parlement de ijzeren vuist slechts in de fluwelen handschoen zien. Het was zijn beste periode; bij vlagen kon men eraan twijfelen of hem wel zo'n specifiek Pruisische geboorteland eigen was, of hij wel zo onbekwaam was in te zien dat er in de wereldgeschiedenis nog andere en sterkere machten zijn dan legers en de daarop steunende diplomatenkneepjes.

Dat de vrede met Oostenrijk de oorlog met Frankrijk in zijn schoot droeg, dat wist Bismarck niet alleen, maar dat wilde hij ook. Deze oorlog moest juist het middel aan de hand doen om het hem door de Duitse bourgeoisie voorgeschreven Pruisisch-Duitse rijk te voltooiën.* De pogingen het Tolparlement⁸⁴ langzamerhand in een Rijksdag te veranderen en op die manier de zuidelijke staten de ene na de andere in de noordelijke Bond te trekken, leden schipbreuk, doordat de afgevaardigden van de Zuidduitse staten hardnekkig bleven vasthouden aan de eis: Geen uitbreiding van bevoegdheden! Bij de zojuist nog op het slagveld overwonnen regeringen was de stemming ook

* Bismarck, al voor de Oostenrijkse oorlog door een minister van een der middelgrote staten geïnterpelleerd wegens zijn demagogische Duitse politiek, antwoordde, dat hij ondanks alle frasen Oostenrijk uit Duitsland zou verdrijven en de Bond uiteen zou jagen. — 'En de middelgrote staten, denkt u dat ze daarbij rustig zullen toekijken?' — 'Jullie middelgrote staten, jullie doet helemaal niets.' — 'En wat moet er dan van de Duitsers worden?' — 'Dan leid ik hen naar Parijs en breng hen daar tot eenheid.' (In Parijs vóór de Oostenrijkse oorlog verteld door genoemde staatsman van een der middelgrote staten en gedurende de oorlog gepubliceerd in de 'Manchester Guardian'⁰³ door zijn Parijse correspondent, mevrouw Crawford.)

al niet beter. Alleen een nieuw, tastbaar bewijs dat Pruisen tegenover hen oppermachtig was, maar ook machtig genoeg om hen te beschermen — dus alleen een nieuwe, algemeen Duitse oorlog was in staat het moment van de kapitulatie snel naderbij te brengen. Bovendien was de Mainlinie⁸⁵, nadat Bismarck en Lodewijk Napoleon daarover van te voren in het geheim tot overeenstemming waren gekomen, na de overwinningen toch door Lodewijk Napoleon, zo scheen het althans, aan de Pruisen opgedrongen; vereniging met Zuid-Duitsland betekende dus schending van het deze keer de Fransen formeel toegestane recht op versnippering van Duitsland, betekende oorlog.

Ondertussen moest Lodewijk Napoleon zoeken of hij niet ergens aan de Duitse grens een strook land kon vinden, die hij als compensatie voor Sadowa kon inpikken. Bij de vorming van de Noordduitse Bond was Luxemburg buitengesloten, bevond zich thans met Nederland in een personele unie, maar was overigens een volkomen onafhankelijke staat. Het was ongeveer even verfranst als de Elzas en koesterde beslist meer sympathie voor Frankrijk dan voor het echt gehate Pruisen.

Aan het voorbeeld van Luxemburg wordt treffend bewezen wat de politieke misère van Duitsland sedert de middeleeuwen van de Duits-Franse grensgebieden heeft gemaakt, des te treffender omdat Luxemburg tot 1866 in naam tot Duitsland heeft behoord. Tot 1830 was het samengesteld uit een Franse en een Duitse helft, al had ook het Duitse deel al in een vroeg stadium de invloed van de superieure Franse cultuur moeten ondergaan. De Luxemburgse Duitse keizers waren naar taal en opvoeding Fransen.⁸⁰ Sinds de inlijving in het Bourgondische rijk (1440) bleef Luxemburg, evenals de Nederlanden, slechts in naam met Duitsland verbonden; daaraan werd door zijn opname in de Duitse Bond in 1815 niets veranderd. Na 1830 kreeg België het Franse deel en ook nog een flink stuk van het Duitse deel. Maar in het resterende Duits-Luxemburg bleef

alles op Franse leest geschoeid: de rechtbanken, de overheidsinstanties, de Kamer, alles werd in het Frans afgehandeld, alle openbare en particuliere akten, alle zakenboeken werden in het Frans geschreven, alle middelbare scholen gaven onderricht in het Frans, de beschaafde omgangstaal was en bleef Frans — uiteraard een Frans dat steunde en kreunde onder de last van de Hoogduitse klankverschuiving. Kortom, er werden in Luxemburg twee talen gesproken: een Rijnlands-Frankisch volksdialekt en Frans, terwijl het Hoogduits een vreemde taai bleef. Het Pruisische garnizoen van de hoofdstad maakte dit alles eerder erger dan beter. Dat is beschamend genoeg voor Duitsland, maar het is waar. En door deze vrijwillige verfransing van Luxemburg worden soortgelijke ontwikkelingen in de Elzas en in Duits-Lotharingen pas goed duidelijk.

De koning van Nederland^{*}, soeverein hertog van Luxemburg, kon heel goed kontant geld gebruiken en liet zich ertoe overhalen het hertogdom aan Lodewijk Napoleon te verkopen. De Luxemburgers zouden met een inlijving bij Frankrijk beslist ingestemd hebben — het bewijs hiervan vormde hun houding in de oorlog van 1870. Pruisen kon er volkenrechtelijk niets tegenin brengen, daar het zelf de uitsluiting van Luxemburg uit Duitsland had bewerkstelligd. Pruisische troepen lagen in de hoofdstad als bondsgarnizoen van een Duitse bondsvesting; zodra Luxemburg ophield bondsvesting te zijn, hadden ze daar geen rechten meer. Maar waarom gingen ze niet naar huis, waarom kon Bismarck de annexatie niet toegeven?

Heel eenvoudig, omdat thans de tegenstellingen aan de dag traden, waarin hij zichzelf had verwickeld. *Voor* 1866 was Duitsland voor Pruisen nog zuiver een gebied om te annexeren, waarbij men met het buitenland moest opdelen. *Na* 1866 was Duitsland gebied geworden dat onder Pruisische *protektie* stond en dat tegen buitenlandse klauwen verdedigd moest wor

* Willem III - *de red.*

den. Overigens had men, vanuit Pruisische overwegingen, hele stukken van Duitsland buiten het pas gestichte zogenaamde Duitsland gesloten. Het recht van de Duitse natie op haar eigen totale gebied legde thans evenwel de kroon van Pruisen de plicht op te verhinderen dat deze stukken van het voormalige bondsgebied bij vreemde staten zouden worden ingelijfd en dat de mogelijkheid van aansluiting bij de nieuwe Pruisisch- Duitse staat voor deze stukken werd open gehouden. Vandaar dat Italië halt had gemaakt aan de grens met Tirol⁸⁷, vandaar dat Luxemburg nu niet in het bezit van Lodewijk Napoleon mocht overgaan. Een werkelijk revolutionaire regering kon dat openlijk verkondigen. Niet echter de koninklijk Pruisische revolutionair, die het eindelijk voor elkaar had gebracht dat Duitsland in een 'geografisch begrip' a la Metternich⁸⁸ was veranderd. Hij had zich volkenrechtelijk zelf buitenspel gezet en kon alleen maar baat vinden bij het toepassen van zijn geliefde corps-kroegeninterpretatie op het volkenrecht.

Als hij daarmee niet direkt werd uitgelachen, dan vond dat zijn oorzaak in het feit dat Lodewijk Napoleon in het voorjaar van 1867 nog helemaal niet voor een grote oorlog klaar was. Men kwam op de Londense conferentie tot overeenstemming. De Pruisen ontruimden Luxemburg; de vesting werd gesloopt, het hertogdom werd neutraal verklaard.⁸⁹ De oorlog was weer eens uitgesteld.

Lodewijk Napoleon kon daar geen vrede mee hebben. Dat Pruisen zijn macht vergrootte vond hij allang best, als hij maar dienovereenkomstige compensaties langs de Rijn kreeg. Hij wilde met weinig tevreden zijn; en ook daarvan had hij nog wat laten vallen, maar hij had in het geheel niets gekregen, hij was volledig bij de neus genomen. Een bonapartistisch keizerlijk bewind in Frankrijk was echter alleen maar mogelijk wanneer het zijn grens geleidelijk aan tot aan de Rijn verlegde en wanneer Frankrijk — in werkelijkheid of in de verbeelding — scheidsrechter van Europa bleef. Het verleggen van de grens

was mislukt, de positie van scheidsrechter stond reeds op het spel, de bonapartistische pers schreeuwde luidkeels om revanche voor Sadowa; wanneer Lodewijk Napoleon zijn troon wilde behouden, moest hij trouw blijven aan zijn rol en met geweld datgene halen wat hij ondanks alle bewezen diensten niet goedschiks kreeg.

Van beide kanten dus naarstige oorlogsvoorbereidingen, diplomatiek zowel als militair. Een van de diplomatieke voorvallen was het volgende:

Spanje zocht een kandidaat voor de troon. In maart (1869) verneemt Benedetti, de Franse gezant in Berlijn, bij geruchte dat prins Leopold von Hohenzollern zich voor de troon kandidaat heeft gesteld; hij krijgt van Parijs de opdracht de zaak te onderzoeken. De onderminister van buitenlandse zaken von Thile verzekert op erewoord dat de Pruisische regering er niets van afweet. Tijdens een bezoek aan Parijs verneemt Benedetti de mening van de keizer: 'Deze kandidatuur is in wezen tegen de natie gericht, het land zal er beslist geen genoegen mee nemen, ze moet voorkomen worden.'

Terloops bewees Lodewijk Napoleon hier dat hij al sterk aan het aftakelen was. Want wat zou er een mooiere 'wraak voor Sadowa' zijn dan het koningschap van een Pruisische prins in Spanje, met zijn daar onvermijdelijk uit voortkomende onaangenaamheden, de verwikkeling van Pruisen in interne Spaanse partijverhoudingen, misschien zelfs een oorlog, een nederlaag van de dwergachtige Pruisische vloot, in elk geval Pruisen voor het oog van Europa in een hoogst groteske situatie gemanoeuvreed? Dit schouwspel kon Louis Bonaparte zich echter niet meer veroorloven. Zijn krediet was al dermate geschokt, dat hij meende van het traditionele standpunt te moeten uitgaan, volgens hetwelk een Duitse vorst op de Spaanse troon Frankrijk tussen twee vuren zou brengen, dus niet geduld kon worden — een sedert 1830 kinderlijk aandoend standpunt.

Benedetti zocht dus Bismarck op ten einde verdere informatie te verkrijgen en hem het standpunt van Frankrijk duidelijk te maken (11 mei 1869). Hij kwam van Bismarck niets concreets aan de weet, maar wel vernam Bismarck van hem wat hij wilde weten: dat het stellen van de kandidatuur van Leopold onmiddellijk oorlog met Frankrijk betekende. Hiermee was het Bismarck gegeven de oorlog te laten uitbreken wanneer het hem goed docht.

In juli 1870 kwam de kandidatuur van Leopold inderdaad weer op de proppen en leidde onmiddellijk tot oorlog, hoezeer Lodewijk Napoleon zich er ook tegen verzette. Hij zag niet alleen dat hij in een val was gelopen, maar wist ook dat zijn keizerlijke bewind op het spel stond. Hij had weinig vertrouwen in de waarachtigheid van zijn bonapartistische bende, die hem de verzekering gaf dat alles in gereedheid was, tot de laatste uniformknoop toe, en zijn vertrouwen in de militaire en administratieve bekwaamheden ervan was nog geringer. Maar de logische consequenties van zijn eigen verleden stortten hem in het verderf; zelfs zijn aarzelen bespoedigde zijn ondergang.

Bismarck was niet alleen militair volkomen slagvaardig, maar had dit keer ook het volk inderdaad achter zich, dat dwars door alle diplomatieke leugens van weerskanten heen slechts dat ene feit zag: het gaat hier om een oorlog niet alleen om de Rijn, maar om het nationale bestaan. En voor het eerst sinds 1813 meldden de dienstplichtigen van de reserve en de landweer zich weer bereidwillig en strijdlustig onder de wapenen. Het deed er niet toe hoe dit alles zo kon gebeuren, het deed er niet toe welk stuk van het tweeduizend jaar oude erfdeel Bismarck op eigen gezag aan Lodewijk Napoleon had beloofd of niet had beloofd: waar het om ging was, dat het buitenland eens en voor altijd aan het verstand moest worden gebracht dat het zich niet in de binnenlandse Duitse zaken had te mengen en dat Duitsland niet geroepen was de wankele

troon van Lodewijk Napoleon te schragen door het afstaan van Duits gebied. En voor deze nationale bezieling vielen alle klassenverschillen weg, losten alle illusies van Zuidduitse vorstenhuizen inzake een Rijnbond, alsmede alle pogingen tot restauratie van verjaagde vorsten zich in het niets op.

Aan beide kanten had men bondgenootschappen pogen te sluiten. Lodewijk Napoleon was van Oostenrijk en Denemarken zeker, van Italië tamelijk zeker. Bismarck had Rusland. Maar Oostenrijk was zoals altijd niet klaar, het kon vóór 2 september niet daadwerkelijk ingrijpen — en op 2 september was Lodewijk Napoleon de krijgsgevangene van de Duitsers en had Rusland Oostenrijk ervan verwittigd dat het Oostenrijk zou aanvallen, zodra Oostenrijk Pruisen zou aanvallen. In Italië echter wreekte zich Lodewijk Napoleons dubbelhartige >olitiek: hij had de nationale eenheid op gang willen brengen, naar de paus tegelijkertijd tegen dezelfde nationale eenheid n bescherming willen nemen; hij had Rome bezet gehouden met troepen die hij nu zelf thuis nodig had en die hij toch niet kon weghalen, zonder Italië te verplichten Rome en de paus als soeverein te respekteren; dit op zijn beurt belette Italië hem bij te staan. Denemarken tenslotte kreeg van Rusland het bevel zich koest te houden.

Beslissender echter dan alle diplomatieke onderhandelingen was de uitwerking van de snelle slagen van de Duitse wapens bij Spichern en Wörth en bij Sedan op de lokalisatie van de oorlog.⁹⁰ Het leger van Lodewijk Napoleon dolf in elk gevecht het onderspit en marcheerde tenslotte voor driekwart als krijgsgevangene naar Duitsland. Dat was niet de schuld van de soldaten, die dapper genoeg hadden gevochten, maar wel van de leiding en van hun regering. Maar als men, zoals Lodewijk Napoleon, zijn rijk heeft gevestigd met behulp van een bende bandieten, als men dit rijk achttien jaar lang in stand heeft gehouden alleen door Frankrijk ter uitbuiting aan deze bende over te laten, als men alle beslissende posten in de staat

heeft laten bezetten door leden van die bende en alle ondergeschikte posten door hun handlangers, dan moet men zich ook niet wagen aan een strijd op leven en dood, als men niet in de steek gelaten wil worden. In minder dan vijf weken tijds stortte het gehele, door de filister van Europa jarenlang bewonderde gebouw van het keizerrijk ineen, de revolutie van 4 september⁹¹ ruimde alleen nog wat puin weg; en Bismarck, die ten oorlog was getrokken om een klein Duits keizerrijk te stichten, ontwaakte op een goede morgen als stichter van een Franse republiek.

Volgens de proklamatie van Bismarck zelve werd de oorlog gevoerd niet tegen het Franse volk, maar tegen Lodewijk Napoleon. Met diens val kwam dus elke reden tot oorlogvoering te vervallen. Dat verbeeldde zich ook de — in andere dingen niet zo naïeve — regering van de 4de september; ze was dan ook stomverbaasd toen Bismarck zich nu plotseling als de Pruisische jonker ontpopte.

Er is geen mens ter wereld die de Fransen zo haat als de Pruisische jonker. Niet alleen omdat de tot dan toe van belasting vrijgestelde jonker gedurende de tuchtiging door de Fransen, van 1806 tot 1813, die hij zich door zijn laatsdunkendheid zelf op de hals had gehaald, ernstig te lijden heeft gehad; maar nog veel erger is dat de goddeloze Fransen door hun misdadige revolutie de hoofden zodanig op hol hebben gebracht, dat de oude jonkerlijke heerlijkheid voor het grootste deel zelfs in het oude Pruisen ten grave moest worden gedragen, dat de arme jonkers jaar in, jaar uit een zware strijd moeten voeren met het restant van die heerlijkheid als inzet en dat een groot deel van hen al tot een sjofele parasietenadel is afgezakt. Hiervoor moest op Frankrijk wraak genomen worden, en daarvoor zorgden de jonkerofficieren in het leger onder leiding van Bismarck. Men had lijsten opgesteld van Frankrijks oorlogsschattingen in Pruisen en mat daaraan de brandschattingen af die in Frankrijk aan de afzonderlijke staten en departementen

moesten worden opgelegd — uiteraard rekening houdend met de veel grotere rijkdommen van Frankrijk. Men vorderde levensmiddelen, fourage, kleding, schoeisel enz., waarbij men met zijn meedogenloosheid te koop liep. Een burgemeester in de Ardennen, die verklaarde de leverantie niet te kunnen realiseren, kreeg zonder meer vijftiengestig stokslagen; de regering in Parijs heeft de officiële bewijzen gepubliceerd. De francs-tireurs, die zich zo nauwkeurig volgens de voorschriften van het Pruisische Landstormreglement van 1813 gedroegen⁹² alsof ze dit expres hadden bestudeerd, werden zonder pardon doodgeschoten waar men hen te pakken kreeg. Ook de verhalen over de naar huis gestuurde pendules zijn waar, de 'Kölnische Zeitung' heeft er zelf melding van gemaakt. Alleen waren deze pendulen volgens Pruisische begrippen niet gestolen, maar als onbeheerd goed in de verlaten landhuizen rondom Parijs aangetroffen en voor de beminden thuis geannexeerd. En zo zorgden de jonkers onder leiding van Bismarck, ondanks de onberispelijke houding zowel van de manschappen als van een groot deel van de officieren, dat het specifiek Pruisische karakter van de oorlog in ere gehouden en de Fransen geducht ingehamerd werd, met als gevolg dat het hele leger door de Fransen verantwoordelijk werd gesteld voor de kleinzielige hatelijkheden van de jonkers.

En toch was het deze jonkers voorbehouden het Franse volk eer te betonen op een wijze, die in de gehele geschiedenis tot nu toe haar weerga niet heeft. Toen alle pogingen om Parijs te ontzetten waren gestrand, alle Franse legers waren teruggeworpen, de laatste grote aanvalsactie van Bourbaki op de verbindinglijnen van de Duitsers was mislukt en de gehele Europese diplomatie Frankrijk aan zijn lot overliet zonder ook maar een vinger uit te steken, toen moest het uitgehongerde Parijs tenslotte kapituleren.⁹³ En sneller klopten de jonkerlijke harten toen ze eindelijk triomferend het goddeloze nest konden binnentrekken en volledig wraak konden nemen op de aarts-

rebellen van Parijs — de volledige wraak die hun in 1814 door Alexander van Rusland en in 1815 door Wellington was ontzegd; nu konden ze de haard en de bakermat van de revolutie naar hartelust tuchtigen.

Parijs kapituleerde en betaalde 200 miljoen aan brandschatting; de forten werden aan de Pruisen overgegeven; het garnizoen strekte de wapens voor de overwinnaars en leverde zijn veldgeschut uit; de kanonnen van de ringmuur werden van hun affuiten beroofd; alle aan de staat toebehorende middelen van verzet werden stuk voor stuk uitgeleverd — maar de eigenlijke verdedigers van Parijs, de Nationale Garde, het gewapende volk van Parijs, bleven onaangetast, van hen werd door niemand gevergd dat ze de wapens zouden overgeven, noch hun geweren, noch hun kanonnen*; en opdat de hele wereld zou vernemen dat het zegevierende Duitse leger respektvol halt had gemaakt voor het gewapende volk van Parijs, trokken de overwinnaars Parijs niet binnen, maar stelden zich ermee tevreden dat ze de Champs-Elysées — een openbaar park! — drie dagen lang bezet mochten houden, rondom beschermd, bewaakt en ingesloten door de schildwachten van de Parijzenaars! Geen Duitse soldaat zette een voet in het stadhuis van Parijs, er betrad er geeneen de boulevards, en die enkelen die het Louvre werden binnengelaten om de kunstschaten te bewonderen, hadden om toestemming moeten vragen, want het was in strijd met de kapitulatiewaarden. Frankrijk was neergeslagen, Parijs was uitgehongerd, maar het volk van Parijs had door zijn glorieus verleden zo'n respekt weten in te boezemen, dat geen overwinnaar het waagde zijn ontwapening te verlangen, dat geen de moed had het in zijn eigen huis op te zoeken en deze straten, het strijdtoneel

* Deze aan de Nationale Garde en niet aan de staat toebehorende — en daarom niet aan de Pruisen uitgeleverde — kanonnen waren het, die Thiers op 18 maart 1871 bevel gaf de Parijzenaars te *ontstelen*, waarmee hij de opstand deed ontstaan, waaruit de Commune voortkwam.

van zo vele revoluties, door een triomftocht te ontwijden. Het was alsof de nieuwbakken Duitse keizer zijn hoed afzette voor de levende revolutionairen van Parijs, zoals wijlen zijn broer voor de dode strijders van maart in Berlijn⁹⁴, en alsof het hele Duitse leger achter hem stond en het geweer presenteerde.

Maar dat was dan ook het enige offer dat Bismarck zich moest getroosten. Onder het voorwendsel dat er in Frankrijk geen regering was die met hem vrede zou kunnen sluiten — wat op 4 september even waar en even onwaar was als op 28 januari — had hij zijn successen op echt Pruisische manier tot de laatste druppel uitgebuit en zich pas bereid verklaard vrede te sluiten toen Frankrijk volledig op de knieën was gedwongen. En met het sluiten van de vrede zelf werd weer, volgens goed oudpruisisch gebruik, 'de gunstige situatie meedogenloos uitgebuit'. Niet alleen dat het ongehoorde bedrag van vijf miljard aan oorlogsschadeloosstelling werd afgeperst, maar er werden ook twee provincies, nl. de Elzas en Duits-Lotharingen met Metz en Straatsburg, van Frankrijk afgescheurd en bij Duitsland ingelijfd.⁹⁵ Met deze annexatie treedt Bismarck voor het eerst als onafhankelijke politicus op, die niet meer op zijn manier een hem van buitenaf voorgeschreven program uitvoert, maar de voortbrengselen van zijn eigen hersenen in de praktijk omzet; en daarmee schiet hij zijn eerste kolossale bok.*

De Elzas was door Frankrijk voornamelijk in de Dertigjarige Oorlog veroverd. Daarmee had Richelieu het solide beginsel van Hendrik IV laten varen: 'Laat de Spaanse taal aan de Spanjaard, de Duitse aan de Duitser behoren; maar waar

* Van hier tot de alinea, beginnende met 'Bismarck had zijn doel bereikt*' (zie blz. 105), ontbreken de bladzijden van het manuscript in het handschrift van Engels. De ontbrekende tekst wordt weergegeven volgens de afdruck in 'Die Neue Zeit', Stuttgart, 14de jaargang 1895/1896, deel 1, blz. 772-776. Zie ook noot 1 - *de red.*

Frans wordt gesproken, dat komt mij toe'; hij baseerde zich op het beginsel van de natuurlijke, door de Rijn gevormde grens, de historische grens van het oude Gallië. Dat was dwaasheid; het Duitse Rijk, dat de Frans-talige gebieden van Lotharingen en België en zelfs van de Franche-Comté omsloot, had echter niet het recht Frankrijk de annexatie van Duits-talige landen voor de voeten te gooien. En als Lodewijk XIV zich in 1681, in volle vreedestijd, met de hulp van een Fransgezinde partij in de stad, van Straatsburg meester maakte⁹⁶, dan past het Pruisen bepaald niet zich daarover op te winden, nadat het in 1796 de Vrije Rijksstad Neurenberg, overigens zonder door een Pruisische partij te zijn geroepen, op precies dezelfde manier geweld aandeed, zij het ook zonder succes.*

* Men verwijt Lodewijk XIV dat hij zijn chambres de réunion⁹⁷ in volle vreedestijd heeft losgelaten op Duitse gebieden die hem niet toebehoorden. Zo iets kan zelfs door de meest kwaadaardige afgunst niet van de Pruisen worden gezegd. Integendeel. Nadat zij in 1795 met rechtstreekse schending van de rijksgrondwet een afzonderlijke vrede met Frankrijk hadden gesloten⁴⁸ en hun al even afvallige kleine naburen achter de demarkatielijn in de eerste Noordduitse Bond om zich heen hadden geschaard, maakten zij gebruik van de benarde situatie waarin de Zuidduitse rijksstanden verkeerden, die in vereniging met Oostenrijk de oorlog thans alleen voortzetten, om in Frankenland annexatiepogingen te doen. Ze stelden in Ansbach en Bayreuth (die destijds Pruisisch waren) gerechtshoven in naar het voorbeeld van de chambres de réunion van Lodewijk XIV en lieten op een reeks aangrenzende stroken land aanspraken gelden, waartegenover de gerechtelijke voorwendsels van Lodewijk volslagen overtuigend aandeden; toen daarop de Duitsers verslagen terugweken en de Fransen Frankenland binnenrukten, bezetten de Pruisen als redders in de nood het gebied van Neurenberg met inbegrip van de voorsteden tot aan de stadswallen en wisten van de in angst en vreeze verkerende Neurenbergse kleinburgers een verdrag los te wurmen (2 september 1796), krachtens hetwelk de stad zich onderwierp aan de heerschappij van Pruisen, onder voorwaarde dat nooit... joden binnen zijn muren toegelaten mochten worden. Maar dadelijk daarop rukte aartshertog Karei weer op, versloeg de Fransen bij Würzburg op 3 en 4 september 1796, en daarmee ging de poging in rook op de Duitse stiel van Pruisen de Neurenbergers in te hameren.

Lotharingen werd in 1735 bij de Vrede van Wenen door Oostenrijk aan Frankrijk verkwanseld⁹⁸ en in 1766 definitief door Frankrijk in bezit genomen. Het had al sedert eeuwen slechts in naam tot het Duitse Rijk behoord; zijn hertogen waren in elk opzicht Frans en hadden bijna altijd met Frankrijk in bondgenootschappelijke relatie gestaan.

Er waren tot aan de Franse revolutie in de Vogezes een heleboel kleine heerlijkheden, waarvan de heren zich tegenover Duitsland gedroegen als onmiddellijk onder het rijk ressorterende rijksstanden, maar die tegenover Frankrijk diens soevereiniteit hadden erkend; ze trokken voordeel uit deze tweeslachtige positie, en als het Duitse Rijk dit dulde in plaats van deze heren vorsten ter verantwoording te roepen, dan had het ook niets te klagen wanneer Frankrijk krachtens zijn soevereiniteit de bewoners van deze gebieden tegen de weggejaagde vorsten in bescherming nam.

Over het geheel genomen was dit Duitse gebied tot aan de revolutie zo goed als niet verfranst. In het interne verkeer althans van de Elzas bleef het Duits de officiële, ook bij het onderwijs gebruikte taal. De Franse regering begunstigde de Duitse provincies, die na vele jaren van oorlogsverwoestingen thans, vanaf het begin van de 18de eeuw, geen vijand meer onder ogen kregen. Het door eeuwige interne oorlogen verscheurde Duitse Rijk was waarachtig niet het meest geschikte om de Elzassers te verlokken in de moederschoot terug te keren; tenslotte had men zijn rust en vrede en wist men .waar men aan toe was; vandaar, dat de toonaangevende kleine burgerij vertrouwd was in Gods Ondoorgrondelijke Wijsheid. Hun lot was tenslotte niet zonder weerga — immers, ook de Hol- steiners zaten onder vreemde, en wel onder Deense heerschappij.

Toen kwam de Franse revolutie. Wat de Elzas en Lotharingen nimmer hadden durven hopen van Duitsland te krijgen, werd hun door Frankrijk geschonken. De feodale ketens wer

den verbrijzeld. De horige, leenplichtige boer werd een vrije man, in vele gevallen vrije eigenaar van zijn hofstede en zijn land. De heerschappij van de patriciërs en de privileges van de gilden in de steden verdwenen. De adel werd verjaagd. En in de gebieden van de kleine vorsten en heren volgden de boeren het voorbeeld van hun burens, verdreven de vorsten, de ge- volgmachtigden van de regering en de adel en proklameerden zich tot vrije Franse burgers. In geen enkel deel van Frankrijk sloot het volk zich met groter geestdrift bij de revolutie aan dan juist in het Duits-sprekende deel. En toen nu het Duitse Rijk de revolutie de oorlog verklaarde, toen de Duitsers niet alleen hun eigen ketens nog steeds gehoorzaam bleven dragen, maar er zich bovendien voor lieten gebruiken om de Fransen het oude knechtschap en de Elzasser boeren de nauwelijks weggejaagde feodale heren weer op te dringen, toen was het gedaan met het Duits-zijn van de Elzassers en Lotharingers, toen leerden ze de Duitsers haten en verachten, toen werd in Straatsburg de Marseillaise gedicht, getoonzet en voor het eerst door Elzassers gezongen, toen werden de Duits-Fransen, ondanks taal en verleden, op honderden slagvelden, in de strijd voor de revolutie met de nationale Fransen tot één enkel volk samengesmeed.

Heeft de grote revolutie ditzelfde wonder niet ook aan de Vlamingen van Duinkerken, aan de Kelten van Bretagne en aan de Italianen van Corsica volbracht? En als we ons erover beklagen, dat dit ook Duitsers is overkomen, dan zijn we zeker onze hele geschiedenis vergeten die dit mogelijk heeft gemaakt? Zijn we vergeten dat de hele linker Rijnsoever, die de revolutie slechts passief had ondergaan, Frans gezind was toen de Duitsers er in 1814 weer binnenrukten, Frans gezind bleef tot 1848, toen de Duitsers in de ogen van de Rijnlanders door de revolutie waren gerehabiliteerd? Zijn we vergeten dat Heines geestdrift voor al wat Frans was en zelfs zijn bona- partisme niets anders waren dan een echo van de algemene

stemming onder de bevolking aan de linkerzijde van de Rijn?

Toen de verbonden legers in 1814 in Elzas en Lotharingen binnenrukten, troffen ze juist daar onder het volk zelf een uitgesproken vijandschap en zeer heftig verzet aan; daar immers voelde men het gevaar weer Duits te moeten worden. En toch werd daar destijds bijna uitsluitend Duits gesproken. Toen evenwel het gevaar van afscheuring van Frankrijk geweken was, toen het Duits-romantische chauvinisme de lust tot annexeren was vergaan, zag men de noodzaak in ook op taalgebied meer en meer met Frankrijk te vergroeien; sindsdien werd eenzelfde verfransing van de scholen ingevoerd die ook de Luxemburgers vrijwillig bij zichzelf hadden ingesteld. Desondanks verliep het omvormingsproces zeer langzaam; pas de huidige generatie van de bourgeoisie is echt verfranst, terwijl boeren en arbeiders Duits spreken. Het heeft wel wat weg van Luxemburg: het geschreven Duits is (de kansel ten dele uitgezonderd) door het Frans verdrongen, maar het Duitse volksdialect heeft alleen langs de taalgrens terrein verloren en wordt als omgangstaal heel wat meer gebruikt dan dit in de meeste streken van Duitsland het geval is.

Dat is het land dat Bismarck en de Pruisische jonkers zich verstoutten weer Duits te maken, daarbij ondersteund door een chauvinistische romantiek, die, naar het schijnt, telkens weer de kop opsteekt als er Duitse vraagstukken aan de orde zijn. Het vaderland van de Marseillaise, Straatsburg, Duits te willen maken was al even onzinnig als het geboorteland van Garibaldi, Nice, Frans te willen maken. Maar in Nice nam Lodewijk Napoleon tenminste nog het fatsoen in acht en liet hij over de annexatie een volksstemming houden — de manoeuvre ging dan ook niet door. Nog helemaal ervan afgezien dat de Pruisen alle reden hadden om dergelijke revolutionaire maatregelen te verafschuwen — het is nog nooit gebeurd dat de massa van het volk waar dan ook inlijving bij Pruisen heeft gewild —, men wist maar al te goed, dat juist hier de bevol

king met grotere eensgezindheid aan Frankrijk hing dan de nationale Fransen zelf. En zodoende werd de daad van geweld eenvoudig krachtens het geweld ten uitvoer gelegd. Het was een vorm van wraak jegens de Franse revolutie; er werd een stuk afgescheurd dat juist door de revolutie met Frankrijk aaneen was gesmeed.

De annexatie had overigens militair wel enige zin. Door Metz en Straatsburg krijgt Duitsland een verdedigingsfront van ontzaglijke sterkte. Zolang België en Zwitserland neutraal zijn, kan een Franse massale aanval nergens anders beginnen dan op de smalle strook tussen Metz en de Vogezes; Koblenz, Metz, Straatsburg en Mainz vormen daarenboven het sterkste en grootste vestingskwadraat van de wereld. Dit vestingskwadraat ligt echter ook, net als dat van Oostenrijk in Lombardije⁹⁹, voor de helft op vijandelijk grondgebied en het vormt daar burchten voor het onder de duim houden van de bevolking. Meer nog: om het te vervolmaken moest men buiten het Duitse taalgebied grijpen, moest een kwart miljoen nationale Fransen mee-geannexeerd worden.

Het grote strategische voordeel is dus het enige punt dat als excuus voor de annexatie kan dienen. Staat deze winstpost echter ook maar enigermate in verhouding tot de schade die men zichzelf daardoor heeft berokkend?

De Pruisische jonker heeft geen oog voor het grote morele nadeel, waarin het jonge Duitse rijk kwam te verkeren doordat het openlijk en zonder te huichelen van het brute geweld zijn grondbeginsel maakte. Integendeel, de Pruisische jonker heeft gewoon behoefte aan tegenstribbelende, met geweld in toom gehouden onderdanen; ze zijn het bewijs van de toegenomen macht van Pruisen; dit is in wezen nooit anders geweest. Maar waar hij wel oog voor had moeten hebben, dat waren de politieke gevolgen van de annexatie. En die waren duidelijk genoeg. In een rondschrijven van de Internationale heeft Marx, nog voordat de annexatie rechtskracht had gekre

gen, er met alle duidelijkheid op gewezen: *3De annexatie van de Elzas en Lotharingen maakt van Rusland de scheidsrechter van Europa*³.¹⁰⁰ En vanaf de tribune van de Rijksdag hebben de sociaal-democraten het vaak genoeg herhaald, net zolang tot de waarheid van deze uitspraak tenslotte door Bismarck zelf — in diens rede voor de Rijksdag van 6 februari 1888 — is erkend door te urmen over de almachtige tsaar, de gebiedier over oorlog en vrede.¹⁰¹

Het was toch zo helder als glas. Door van Frankrijk twee van zijn meest fanatieke patriottische provincies af te scheuren, dreef men het in de armen van de eerste de beste die de teruggave ervan in het vooruitzicht stelde en maakte men Frankrijk voor eeuwig tot zijn vijand. Bismarck evenwel, die in dit opzicht de Duitse filister op waardige en nauwgezette wijze vertegenwoordigt, verlangt van de Fransen dat ze niet alleen staatsrechtelijk, maar ook moreel afstand doen van Elzas-Lotharingen, en dat ze allang blij mogen zijn dat deze beide stukken van het revolutionaire Frankrijk 'teruggegeven zijn aan hun oude vaderland', waarvan ze gewoonweg niets willen weten. Dat doen de Fransen helaas echter niet, evenmin als de Duitsers tijdens de Napoleontische oorlogen moreel afstand deden van de linker Rijnsoever, ondanks het feit dat die destijds helemaal niet naar hen terugverlangde. Zolang de Elzassers en Lotharingers naar Frankrijk terugverlangen, zal en moet Frankrijk ernaar streven ze terug te krijgen en uitkijken naar de middelen om dat te bereiken, onder andere dus ook naar bondgenoten. En de natuurlijke bondgenoot tegen Duitsland is Rusland.

Wanneer de twee grootste en sterkste naties van het westelijke continent elkaar wederzijds door vijandige gezindheid neutraliseren, wanneer er zelfs een eeuwige twistappel tussen hen ligt en ze tot strijd tegen elkaar op jaagt, dan is dat voordelig. .. alleen voor Rusland, dat zijn handen dan des te meer vrij heeft; Rusland, dat in zijn veroveringsdrang des te min

der door Duitsland kan worden gehinderd, naarmate het meer onvoorwaardelijke ondersteuning door Frankrijk mag verwachten. En is het niet Bismarck geweest, die Frankrijk ertoe heeft gebracht bij Rusland om een bondgenootschap te bedelen, Rusland maar al te graag Constantinopel af te staan als het maar belooft zijn verloren gegane provincies terug te krijgen? En als desondanks de vrede zeventien jaar kon worden bewaard, waardoor is dat anders gekomen dan door de omstandigheid dat het in Frankrijk en Rusland ingevoerde landweersysteem minstens zestien, en volgens de nieuwste Duitse verbetering zelfs vijftieng jaar nodig heeft om het nodige aantal geoefende jaargangen aan manschappen op te leveren? En is de annexatie, die al zeventien jaar lang de faktor is geweest die de gehele politiek van Europa beheerst, op dit moment soms niet de voornaamste oorzaak van de crisis die ons werelddeel met een oorlog dreigt? Neem dit ene feit weg en de vrede is verzekerd!

De bourgeois van de Elzas met zijn opperduits uitgesproken Frans, deze halfslachtige malloot, die zich Franser gedraagt dan welke echte Fransman ook, die op Goethe neerkijkt en bij Racine zweert, die desondanks zijn slechte geweten van zijn verstolen Duitse aard niet kwijtraakt en juist daarom over alles wat Duits is geringschattend moet doen, met als gevolg dat hij niet eens deugt voor bemiddelaar tussen Duitsland en Frankrijk — deze Elzasser bourgeois is al met al een verachtelijk sujet, of het nu een fabrikant in Miihlhausen is of een journalist in Parijs. Wie heeft hem echter gemaakt tot wat hij is, wie anders dan de Duitse geschiedenis van de laatste driehonderd jaar? Zijn tot nog maar heel kort geleden niet bijna alle Duitsers in het buitenland, in het bijzonder de handelslui, echte Elzassers geweest die hun Duitszijn loochenden, zich zelf dwongen zich de vreemde nationaliteit van hun nieuwe vaderland tegen heug en meug eigen te maken en zich daarmee uit vrije wil minstens even belachelijk maakten als de

Elzassers, die dit immers meer of minder gedwongen door de omstandigheden doen? In Engeland b.v. waren alle tussen 1815 en 1840 geïmmigreerde Duitse handelslui bijna zonder uitzondering verengelst, spraken ook onder elkaar bijna uitsluitend Engels, en ook vandaag lopen er, b.v. op de beurs van Manchester, diverse oude Duitse filisters rond die hun halve vermogen er voor over zouden hebben als ze voor volbloed Engelsen konden doorgaan. Pas sedert 1848 is ook hierin verandering gekomen, terwijl sedert 1870, nu zelfs de reserveluitenant naar Engeland komt en Berlijn zijn contingent er heen stuurt, de voormalige kruiperigheid wordt verdrongen door een Pruisische verwaandheid, die ons in het buitenland niet minder belachelijk maakt.

Is de Elzassers de vereniging met Duitsland soms sinds 1871 appetijtelijker gemaakt? Integendeel. Men heeft hen onder een diktatuur geplaatst, terwijl er naast, in Frankrijk, de republiek heerste. Men heeft bij hen het beheer ingevoerd van de aanmatigend-opdringerige Pruisische districtscommissaris, waartegen de — wettelijk strikt gereguleerde — inmenging van het beruchte Franse prefectenstelsel gunstig afsteekt. Men maakte snel een einde aan de laatste rest van persvrijheid, de vrijheid van vergadering en vereniging, men ontbond gemeenteraden die niet in de pas wilden lopen en stelde Duitse ambtenaren als burgemeester aan. Aan de andere kant trachtte men in de gunst te komen bij de 'notabelen', d.w.z. bij de volstrekt verfranste adellijken en bourgeois, en nam hen in bescherming waar zij de weliswaar niet Duits-gezinde, maar toch wel Duits sprekende boeren en arbeiders uitbuiten — deze laatsten vormden het enige element, waar een poging tot verzoening zou kunnen aanknopen. En wat leverde dat alles op? Dat in februari 1887, toen heel Duitsland zich had laten intimideren en de kartelmeerderheid van Bismarck naar de Rijksdag had afgevaardigd¹⁰², dat op dat moment Elzas-Lotharingen louter uitgesproken Frans en koos en elke kandidaat ver

wierp die ook maar van een spoor van Duitse sympathieën kon worden verdacht.

Hebben wij het recht ons kwaad te maken over het feit dat de Elzassers zijn zoals ze zijn? Geenszins. Hun tegenzin tegen de annexatie is een historisch feit, dat niet uit de wereld geholpen kan worden, maar een verklaring behoeft. Wij moeten ons dan de vraag stellen: Hoevele en wat voor kolossale historische zonden heeft Duitsland wel moeten begaan, opdat een dergelijke gezindheid in de Elzas mogelijk werd? En hoe moet ons nieuwe Duitse rijk zich aan de buitenstaander vertonen, wanneer de Elzassers ons, na zeventien jaar van pogingen om hen opnieuw te verduitsen, eenstemmig toeroepen: bespaar ons dat? Hebben wij het recht ons te verbeelden dat twee geslaagde veldtochten en zeventien jaar diktatuur van Bismarck voldoende zijn om al datgene ongedaan te maken, wat een smadelijke geschiedenis van driehonderd jaar heeft bewerkstelligd?

Bismarck had zijn doel bereikt. Zijn nieuwe Duitse keizerrijk van Pruisische signatuur was in Versailles, in de pronkzaal van Lodewijk XIV, officieel geproklameerd. Frankrijk lag weerloos aan zijn voeten; het fiere Parijs, dat hij zelf niet dorst aan te tasten, was door Thiers tot de opstand van de Commune geprovoceerd en toen door de uit krijgsgevangenschap terugkerende soldaten van het ex-keizerlijke leger tegen de grond geslagen. De filister van Europa staarde Bismarck vol bewondering aan, zoals hij in de jaren vijftig diens voorbeeld Louis Bonaparte had aangestaard. Duitsland was met Russische hulp de eerste mogendheid in Europa geworden, en alle macht van Duitsland lag in handen van de diktator Bismarck. Het kwam er nu op aan, wat hij met die macht zou weten te beginnen. Tot nog toe had hij de eenheidsplannen van de bourgeoisie uitgevoerd, zij het niet met middelen van de bourgeoisie, maar met bonapartistische middelen; dit thema was nu evenwel tamelijk uitgeput, het was nu zaak eigen plannen te

smeden, te laten zien welke ideeën zijn eigen hoofd kon vóórtbrengen. Dit moest blijken bij de interne opbouw van het nieuwe rijk.

De Duitse samenleving bestaat uit grootgrondbezitters, boeren, bourgeois, kleinburgers en arbeiders, op hun beurt in drie hoofdklassen gegroepeerd.

Het *grootgrondbezit* is in handen van slechts weinige magnaten (vooral in Silezië) en van een groot aantal middelgrote grondbezitters, die het sterkst vertegenwoordigd zijn in de oude Pruisische provincies ten oosten van de Elbe. Het zijn deze Pruisische jonkers, die de gehele klasse meer of minder domineren. Ze zijn zelf agrariërs, in die zin dat ze hun landgoederen voor het grootste deel door rentmeesters laten bewerken, en zij bezitten daarnaast veelal brandewijnstokerijen en suikerfabrieken. Hun grondbezit is, waar het zo uitkwam, als majoraat in de familie vastgelegd. De jongste zonen gaan in het leger of in de civiele staatsdienst, met als gevolg dat deze grondbezittende lage adel een aanhang heeft van een nog lagere officiers- en beambten-adel, die bovendien nog door de sterke adelsfabrikage onder de burgerlijke hoge officieren en beambten aanwas krijgt. Aan de onderste periferie van deze hele adellijke bent ontstaat van nature een omvangrijke parasiterende adel, een adellijk lomp-proletariaat, dat leeft van schulden maken, twijfelachtig spel, opdringerigheid, bedelen en politieke spionage. In zijn totaliteit vormt dit hele gezelschap het Pruisische jonkerdom en is een van de voornaamste steunpilaren van de echt Pruisische staat. Maar de grondbezittende kern van dit jonkerdom staat zelf op nogal zwakke benen. De plicht om volgens stand te leven gaat met de dag meer kosten; het ondersteunen van de jongste zonen tot zij het luitenants- en assessorstadium hebben doorlopen en het onder dak brengen van de dochters in de huwelijks staat, dat alles kost geld; en daar dit alles verplichtingen zijn, waarvan de nakoming alle andere overwegingen het zwijgen oplegt, is het geen

Wonder dat de inkomsten ontoereikend zijn, dat wissels worden getekend of zelfs hypotheeken worden opgenomen. Kortom, het hele jonkerdom staat voortdurend aan de rand van de afgrond, waarin elk ongeluk, hetzij oorlog, misoogst of handelscrisis, het dreigt te storten; het is dan ook geen wonder dat het jonkerdom sinds meer dan een eeuw alleen door staatshulp in alle mogelijke vorm van de ondergang is gered en in werkelijkheid alleen door hulp van de staat voortbestaat. Deze kunstmatig in stand gehouden klasse is ten ondergang gedoemd; op de duur kan geen staatshulp haar in leven houden. Maar met haar verdwijnt ook de oude Pruisische staat.

De *boer* is politiek weinig actief. Is hij zelf eigenaar, dan gaat hij er meer en meer onderdoor als gevolg van de ongunstige produktievoorwaarden van de keuterboer, die van de oude gemeenschappelijke markt of meent — zonder welke het voor hem niet mogelijk is vee te houden — is beroofd. Is hij pachter, dan is het nog erger met hem gesteld. Het kleine boerenbedrijf gaat overwegend uit van produktie voor eigen gebruik — aan de geldhuishouding gaat het te gronde. Daardoor raakt hij steeds meer in de schuld, wordt hij op massale schaal door de hypotheeknemer onteigend, neemt hij zijn toevlucht tot huisindustrie om maar niet van huis en hof verdreven te worden. Politiek is de boer meestal onverschillig of reactionair: langs de Rijn ultramontaan vanwege een oude haat aan de Pruisen, in andere streken particularistisch of protestants conservatief. Het religieuze gevoel doet bij deze klasse nog dienst als uitdrukking van maatschappelijke of politieke belangen.

De *bourgeoisie* hebben we al behandeld. Ze was sedert 1848 aan een ongekende economische groei bezig. Duitsland had na de handelscrisis van 1847 in steeds sterkere mate deelgenomen aan de kolossale uitbreiding van de industrie, welke haar oorzaak vond in een in deze periode vallende opbouw van een oceaanstoomscheepvaart, in de reusachtige uitbreiding van het

spoorwegverkeer en in de ontdekking van de goudschatten van Californië en Australië. Juist het aandringen van de bourgeoisie op het uit de weg ruimen van de door de kleine staten veroorzaakte verkeershindernissen en op het verwerven van een gelijkwaardige positie naast haar buitenlandse concurrenten op de wereldmarkt had Bismarcks revolutie op gang gebracht. En nu Duitsland door de Franse miljarden werd overstroomd, begon voor de bourgeoisie een nieuwe periode van koortsachtige industriële activiteit, waarin ze zich door een nationaal-Duitse krach¹⁰³ voor het eerst een grote industrie- natie betoonde. Ze was in die tijd al economisch de sterkste klasse van de bevolking; de staat had aan haar economische belangen te gehoorzamen. De revolutie van 1848 had de staat uiterlijk een constitutionele vorm doen aannemen, waarin de bourgeoisie ook politiek kon heersen en zich in heersen kon bekwamen. Desondanks was ze nog ver verwijderd van de werkelijke politieke heerschappij. In het conflict met Bismarck had zij aan het kortste eind getrokken; het uit de wereld helpen van het conflict door het revolutioneren van Duitsland van bovenaf had haar voorts geleerd, dat de uitvoerende macht vooralsnog op zijn hoogst slechts op zeer indirecte wijze van haar afhankelijk was, dat ze noch ministers kon afzetten of opdringen, noch over het leger kon beschikken. Bovendien was ze laf en slap tegenover een energieke uitvoerende macht, maar dat Waren de jonkers ook; alleen kon de bourgeoisie hiervoor meer excuses aanvoeren dan de jonkers, en wel door haar directe economische tegenstelling tot de revolutionaire industriële arbeidersklasse. Zeker was echter, dat zij het jonkerdom langzamerhand economisch moest vernietigen en dat zij van alle bezittende klassen de enige was, die nog enig uitzicht op een toekomst had.

De *kleine burgerij* bestond allereerst uit restanten van het middeleeuwse ambacht, die in het lange tijd achtergebleven

Duitsland op massalere schaal voorkwamen dan in het overige West-Europa, in de tweede plaats uit aan lager wal geraakte bourgeois, in de derde plaats uit elementen van de nietbezittende bevolking die zich tot de kleinhandel hadden opgewerkt. Met de uitbreiding van de grote industrie raakte het bestaan van de gehele kleine burgerij zijn laatste rest van stabiliteit kwijt; verandering van beroep en periodiek bankroet werden regel. Deze voorheen zo stabiele klasse, die de kern van het Duitse filisterdom had gevormd, zakte uit de vroegere tevredenheid, gedweeheid, slaafse onderworpenheid en devotie af tot een wilde ordeloosheid en misnoegen met het haar door God toebedeelde lot. Wat er van de ambachten was overgebleven schreeuwde om het herstel van de gildeprivileges, van de overige werd een deel goedaardig democratisch-vooruitstrevend¹⁰⁴, terwijl een ander deel zelfs dicht bij de sociaal-democratie kwam te staan en zich hier en daar direkt bij de arbeidersbeweging aansloot.

Tenslotte de *arbeiders*. Van de arbeiders op het platteland leefden althans die in het oosten nog altijd in een soort halve lijfeigenschap en konden niet voor vol worden aangezien. Daarentegen had onder de arbeiders in de steden de sociaal-democratie zeer grote vooruitgang geboekt; ze groeide naarmate de grote industrie de volksmassa's verproletariseerde en daarmee de klassentegenstelling tussen kapitalisten en arbeiders op de spits dreef. Hoewel ook de sociaal-democratische arbeiders voornog in twee elkaar bestrijdende partijen verdeeld waren¹⁰⁵, was toch sedert het verschijnen van 'Het Kapitaal' van Marx de principiële tegenstelling tussen beide zo goed als verdwenen. Het lassalleanisme in zijn strikte opvatting, met zijn speciale eis van 'produktiecoöperaties met staatshulp', sliep langzamerhand in en was steeds minder geschikt gebleken om de kern van een bonapartistisch-staatssocialistische arbeiderspartij te vormen. Wat door afzonderlijke leiders in dit opzicht werd misdreven, werd door het gezonde verstand van de mas

sa's weer goedge maakt. De vereniging van de beide sociaal-democratische richtingen, die vrijwel alleen nog door kwesties van persoonlijke aard werd tegengehouden, scheen voor de naaste toekomst verzekerd te zijn. Maar al ten tijde van de scheuring en ondanks de scheuring was de beweging machtig genoeg om de industriële bourgeoisie de schrik op het lijf te jagen en haar in de strijd tegen de nog van haar onafhankelijke regering te verlammen; overigens is de Duitse bourgeoisie sedert 1848 het rode spook nooit meer kwijtgeraakt.

Deze klassenindeling lag ten grondslag aan de partij-indeling in het parlement en in de Provinciale Staten. Het grootgrondbezit en een deel van de boeren vormden het merendeel van de Conservatieven; de industriële bourgeoisie vormde de rechtervleugel van het burgerlijke liberalisme, de Nationaal-liberalen¹⁰⁶, terwijl de linkervleugel — de afgezwakte democratische partij of zgn. partij van de vooruitgang — werd gevormd door de kleine burgerij, ondersteund door een deel van de bourgeoisie, evenals van de arbeiders. De arbeiders, tenslotte, hadden in de sociaal-democratie hun zelfstandige partij, waartoe ook kleinburgers behoorden.

Een man in de positie van Bismarck en met diens verleden had, zo hij enig inzicht in de stand van zaken had gehad, tot de overtuiging moeten komen dat de jonkers, zoals ze waren, geen levensvatbare klasse vormden, dat van alle bezittende klassen alleen de bourgeoisie aanspraak kon maken op een toekomst en dat derhalve (terzijde gelaten, dat wij van hem niet willen vergen dat hij enig begrip heeft van de historische zending van de arbeidersklasse) zijn nieuwe rijk een des te grotere bestendigheid beloofde te bezitten, naarmate hij her geleidelijk aan voorbereidde op de overgang naar een moderne bourgeoisstaat. Laten we van hem niets vergen dat onder de gegeven omstandigheden voor hem onmogelijk was. Een directe overgang naar een parlementaire regering met de beslissende macht in de Rijksdag (zoals in het Engelse Lagerhuis) was

noch mogelijk, noch op dat moment raadzaam; de diktatuur van Bismarck in parlementaire vormen kon hem zelf voorlopig niet anders dan noodzakelijk voorkomen; wij nemen het hem geenszins kwalijk dat hij haar om te beginnen liet bestaan — we vragen alleen maar waar ze voor gebruikt kon worden. En dan kan er bezwaarlijk twijfel over bestaan, dat het vrijmaken van de weg voor een toestand die overeenkomst vertoonde met de Engelse grondwet de enige weg was die het nieuwe rijk het perspectief bood van een hechte grondslag en een rustige interne ontwikkeling. Door het grootste, toch niet meer te redden deel van het jonkerdom aan de voor de deur staande ondergang prijs te geven, bleef nog altijd de mogelijkheid bestaan dat zich uit de rest en uit nieuwe elementen een klasse van onafhankelijke grootgrondbezitters zou ontwikkelen, die niets anders dan de ornamentale top van de bourgeoisie was; een klasse, waaraan de bourgeoisie, die haar macht zelf met volle teugen genoot, de representatie in en door de staat en daarmee tevens de vetste baantjes en zeer grote invloed moest overlaten. Door aan de bourgeoisie de politieke concessies, die haar op de duur toch niet onthouden konden worden (althans zo moest men vanuit het standpunt van de bezittende klasse oordelen), door haar die concessies geleidelijk aan en zonodig in kleine en schaarse doseringen te laten toekomen, zou men het nieuwe rijk tenminste op het pad brengen, waarop het de overige staten van West-Europa, die politiek al veel verder waren, zou kunnen volgen, waar het eindelijk de laatste restanten van het feodalisme en van de filistertraditie, die het ambtenarendom nog in sterke mate beheerste, zou kunnen afschudden en het vooral in staat zou worden gesteld op eigen benen te staan op het moment dat zijn geenszins jeugdige stichters het tijdelijke zouden zegenen.

Zo moeilijk was dat nu ook weer niet. Noch de jonkers, noch de bourgeois blonken uit door energie. De jonkers had

den dit nu al zestig jaar lang bewezen, doordat de staat bij voortduring voor hun eigen bestwil tegen de oppositie van deze Don Quichotten in handelde. De bourgeoisie, die door een lange voorgeschiedenis eveneens plooibaar was gemaakt, voelde het conflict nog zwaar in de botten; de successen van Bismarck braken haar weerstandskracht daarna nog meer en de vrees voor de gevaarlijk groter wordende arbeidersbeweging deed de rest. Onder zulke omstandigheden kon het voor de man, die de nationale wensen van de bourgeoisie had gerealiseerd, niet moeilijk vallen bij het realiseren van haar over het geheel genomen toch al bescheiden politieke wensen het tempo aan te houden dat hem goed docht. Hij moest alleen een duidelijk doel voor ogen hebben.

Vanuit het standpunt van de bezittende klassen was dit het enig redelijke. Vanuit het standpunt van de arbeidersklasse bleek daarentegen dat het al te laat was om een duurzame heerschappij van de bourgeoisie te grondvesten. De grote industrie en daarmee bourgeoisie en proletariaat ontwikkelden zich in Duitsland in een tijd, waarin het proletariaat bijna gelijktijdig met de bourgeoisie zelfstandig het politieke toneel kon betreden, waar dus de strijd tussen de beide klassen al is begonnen nog voordat de bourgeoisie de politieke macht in uitsluitende of overwegende mate heeft veroverd. Maar ook al is het voor een rustige en hecht gefundeerde heerschappij van de bourgeoisie in Duitsland te laat, in het jaar 1870 was het toch altijd nog de beste politiek, in het belang van de bezittende klassen in het algemeen, aan te sturen op deze heerschappij van de bourgeoisie. Want alleen daardoor was het mogelijk de in groten getale voorkomende overblijfselen uit de tijd van het verrottende feodalisme, die nog altijd voortwoekerden in wetgeving en bestuur, uit de weg te ruimen; alleen op die manier was het mogelijk de volledige resultaten van de grote Franse revolutie langzamerhand in Duitsland ingang te doen vinden, kortom, de enorm lange pruikestaart van

Duitsland af te knippen en Duitsland bewust en voorgoed de weg van de moderne ontwikkeling op te sturen en de politieke toestanden aan zijn industriële toestanden aan te passen. Als de onvermijdelijke strijd tussen bourgeoisie en proletariaat dan tenslotte kwam, zou hij zich tenminste onder normale omstandigheden voltrekken, waar een ieder zou kunnen zien waarom het ging, en niet in een situatie van verwarring en onduidelijkheid, van elkaar doorkruisende belangen en van radeloosheid, zoals we die in 1848 in Duitsland hebben gekend. Alleen met dit verschil, dat de radeloosheid dit keer alleen aan de kant van de bezitters aanwezig zal zijn; de arbeidersklasse weet wat ze wil.

Zoals de zaken in 1871 in Duitsland lagen, was een man als Bismarck inderdaad aangewezen op een politiek die tussen de verschillende klassen laveerde. In zoverre valt hem niets te verwijten. Het gaat er alleen om op welk doel deze politiek gericht was. Als ze, onverschillig in wat voor tempo, maar wel bewust en resoluut op de uiteindelijke heerschappij van de bourgeoisie afstevende, dan was ze in overeenstemming met de historische ontwikkeling, voorzover ze vanuit het standpunt van de bezittende klassen daarmee in overeenstemming kon zijn. Stuurde ze af op de instandhouding van de oude Pruisische staat, op het geleidelijk verpruisen van Duitsland, dan was ze reactionair en uiteindelijk gedoemd schipbreuk te lijden. Als ze afstevende op het in stand houden zonder meer van de heerschappij van Bismarck, dan was ze bona- partistisch en moest ze eindigen als elk bonapartisme.

De eerstvolgende taak was de grondwet van het rijk. Als materiaal beschikte men over enerzijds de grondwet van de Noordduitse Bond, anderzijds over de verdragen met de Zuid-duitse staten.¹⁰⁷ De factoren, met behulp waarvan Bismarck de grondwet in het leven moest roepen, waren aan de ene kant de in de Bondsraad vertegenwoordigde vorstenhuizen¹⁰⁸, aan de andere kant het in de Rijksdag vertegenwoordigde volk. In

de Noordduitse grondwet en in de verdragen was aan de aanspraken van de vorstenhuizen paal en perk gesteld. Het volk daarentegen maakte er aanspraak op dat zijn aandeel in de politieke macht aanzienlijk zou worden vergroot. Het had op het slagveld gevochten voor de onafhankelijkheid van vreemde inmenging en voor de eenwording — voorzover daar sprake van kon zijn; het was ook als eerste ertoe geroepen te beslissen waarvoor deze onafhankelijkheid werd gebruikt en hoe deze eenwording op onderdelen uitgevoerd en benut werd. En zelfs als het volk de in de Noordduitse grondwet en in de verdragen neergelegde rechtsgrond erkende, dan vormde dat toch geenszins een beletsel dat het in de nieuwe grondwet een groter aandeel in de macht kreeg dan in de tot nog toe bestaande. De Rijksdag was het enige orgaan dat in werkelijkheid de nieuwe 'eenheid' belichaamde. Hoe zwaarder de stem woog van de Rijksdag, hoe vrijer de grondwet van het rijk stond ten opzichte van de grondwetten der diverse landen, des te hechter moest het nieuwe rijk zich in elkaar voegen, des te meer moest de Beier, de Saks, de Pruis opgaan in de Duitser.

Voor een ieder die verder zag dan zijn neus lang was moest dit gesneden koek zijn. Maar dat was beslist niet de mening van Bismarck. Integendeel, hij maakte van de na de oorlog ingewortelde patriottische roes juist gebruik om de meerderheid in de Rijksdag zover te brengen dat ze afstand deed niet alleen van een verruiming, maar zelfs van een duidelijke vaststelling van de rechten van het volk en zich ertoe beperkte de in de Noordduitse grondwet en in de verdragen neergelegde rechtsgrond simpelweg in de grondwet van het rijk weer te geven. Alle pogingen van de kleine partijen er de rechten van het volk op vrijheid in tot uitdrukking te brengen, werden verworpen, zelfs de motie van het katholieke centrum om er de Pruisische grondwetsartikelen in op te nemen, waarin waarborgen waren vervat inzake de vrijheid van pers, vereniging en vergadering, alsmede inzake de zelfstandigheid van de kerk. De Pruisische

grondwet, dubbel en dwars beknot als ze was, bleef dus nog altijd liberaler dan de rijkswet. Het recht op belastingheffing werd niet voor de looptijd van een jaar, maar eens en voor altijd 'bij de wet' verleend, zodat belastingweigering door de Rijksdag uitgesloten is. Hiermee was de voor de niet-Duitse constitutionele wereld onbegrijpelijke Pruisische doctrine op Duitsland van toepassing gebracht, de doctrine dat de volksvertegenwoordiging slechts het recht heeft de uitgaven op papier te weigeren, terwijl de regering de inkomsten in klinkende munt in haar zak steekt. Terwijl de Rijksdag daarmee dus wordt beroofd van de beste machtsmiddelen en neergedrukt wordt in de ootmoedige positie van de door de herzieningen van 1849 en 1850, door de politiek van Manteuffel, door het conflict en door Sadowa gebroken Pruisische Kamer, verheugt de Bondsraad zich in wezen in alle machtsbevoegdheden die de oude Bondsdag in naam bezat, en hij verheugt er zich in werkelijkheid in, want hij is bevrijd van de boeien die de Bondsdag hadden verlamd. De Bondsraad heeft niet alleen in de wetgeving een beslissende stem naast de Rijksdag, hij is ook de hoogste bestuursinstantie, inzoverre dat hij de uitvoeringsbepalingen van de rijkswetten uitvaardigt en bovendien besluiten neemt 'inzake gebreken die bij de uitvoering van de rijkswetten. .. aan de dag treden', d.w.z. inzake gebreken die in andere beschaafde landen alleen door een nieuwe wet verholpen kunnen worden (art. 7, 3de alinea, die veel wegheeft van een valletje voor juridisch geharrewar).

Zodoende zocht Bismarck zijn voornaamste steunpunt niet in de Rijksdag, die de nationale eenheid vertegenwoordigt, maar in de Bondsraad, die de particularistische verbrokkeling vertegenwoordigt. Hij had niet de moed — hij, die zich opblies als de vertegenwoordiger van de nationale gedachte — zich werkelijk aan het hoofd van de natie of van haar vertegenwoordigers te plaatsen; niet haar moest de democratie dienen, doch hem; niet op het volk baseerde hij zich, doch

veeleer op kromme sluipwegen achter de koelissen, op het vermogen om door diplomatieke middelen, met zoete broodjes en met de zweep, in de Bondsraad een zij het ook tegenstribbelende meerderheid voor zich in elkaar te frutselen. De kleinheid van opvatting en de benepenheid van standpunt, die ons hier worden geopenbaard, zijn volledig in overeenstemming met het karakter van de man, zoals wij hem tot dusverre hebben leren kennen. Toch mag het verwondering wekken dat zijn grote successen hem niet, al was het maar voor een ogenblik, boven zichzelf hebben vermogen uit te tillen.

Het was er echter zo mee gesteld, dat het erop aankwam de grondwet van het rijk één enkel stevig draaipunt te geven, namelijk de rijkskanselier. De Bondsraad moest een positie krijgen die een andere verantwoordelijke uitvoerende macht dan die van de rijkskanselier onmogelijk maakte en daarmee de toelaatbaarheid van verantwoordelijke rijksministers uitsloot. Het was inderdaad een feit, dat elke poging tot ordening van het beheer van het rijk door het inschakelen van een verantwoordelijk kabinet op het onoverkomelijke verzet stuitte van de Bondsraad, die dit als inbreuk op zijn rechten beschouwde. Men ontdekte al gauw dat de grondwet Bismarck 'als aan het lijf gegoten zat'. Ze was weer een stap op de weg naar zijn persoonlijke alleenheerschappij door middel van het tegen elkaar afwegen van de partijen in de Rijksdag en van de afzonderlijke staatjes in de Bondsraad — weer een stap op weg naar het bonapartisme.

Overigens kan niet gezegd worden dat de nieuwe rijks- grondwet — afgezien van enkele concessies aan Beieren en Württemberg — direkt een stap achteruit betekent. Maar dat is dan ook het beste wat er van gezegd kan worden. De economische behoeften van de bourgeoisie waren in grote lijnen bevredigd, terwijl voor haar politieke aanspraken — voorzover zij die nog deed gelden — dezelfde grendel was geschoven als in de tijd van het conflict.

Voorzover zij nog politieke aanspraken deed gelden. Want het is een niet te loochenen feit, dat deze aanspraken in handen van de Nationaal-liberalen tot een zeer bescheiden omvang ineengeschrompeld waren en dagelijks nog meer ineenschrompelden. Deze heren, wie het zeker niet inviel van Bismarck te verlangen dat hij hun het samenwerken met hem wat gemakkelijker maakte, streefden er veeleer naar hem ter wille te zijn daar waar het ging, en soms ook wel daar waar het niet ging of niet had moeten gaan. Dat Bismarck hen verachtte kan geen mens hem kwalijk nemen — maar waren zijn jonkers soms een haar beter en meer mans?

Het volgende gebied, waarop de eenheid van het rijk nog tot stand gebracht moest worden, het geldwezen, werd door de munt- en bankwetten van 1873 tot 1875 geregeld. De invoering van de gouden standaard was een belangrijke stap vooruit, maar hij werd slechts aarzelend en weifelend ingevoerd en staat ook vandaag nog niet stevig op zijn benen. Het aangenomen muntsysteem — een derde daalder onder de naam Mark als eenheid met een decimale verdeling — was aan het einde van de dertiger jaren door Soetbeer voorgesteld; het feitelijke eenheidsstuk was het gouden 20-Markstuk. Met een nauwelijks merkbare waardeverandering had men het absoluut gelijkwaardig kunnen maken aan hetzij de Engelse sovereign, hetzij het gouden 25-franc-stuk, hetzij het Amerikaanse gouden 5-dollar-stuk, en daarmee aansluiting kunnen krijgen aan een van de drie grote valutasystemen van de wereldmarkt. Men gaf er de voorkeur aan een apart muntsysteem in te voeren en daardoor het verkeer en de koersberekeningen onnodig te bemoeilijken. De wetten inzake de muntbiljetten van het rijk en de banken beperkten de zwendelpraktijken van de kleine staten en van hun banken en legden, met het oog op de krach die intussen was losgebarsten, een zekere beduchtheid aan de dag, die voor het op dit gebied nog onervaren Duitsland wel op haar plaats was. Ook hier waren de economische belangen

van de bourgeoisie over het geheel genomen naar behoren gewaarborgd.

Tenslotte kwam dan nog het met elkaar in overeenstemming brengen van de justitiële wetten tot een eensluidend geheel. Het verzet van de middelgrote staten tegen het uitbreiden van de bevoegdheden van het rijk ook tot het materiële civiele recht werd overwonnen; het burgerlijke wetboek is nog in wording, terwijl de strafrechtelijke procedure, het civiele proces, het handelsrecht, de faillissementswet en de rechterlijke organisatie uniform geregeld zijn. Het uit de weg ruimen van de bonte schakering van formele en materiële rechtsnormen in de diverse kleine staatjes was op zichzelf al een dringende behoefte van de voortschrijdende burgerlijke ontwikkeling; de voornaamste verdienste van de nieuwe wetten is dan ook gelegen in dit uit de weg ruimen — veel meer dan in hun inhoud.

De Engelse jurist baseert zich op een rechtsgeschiedenis, die een flinke brok oudgermaanse vrijheid veilig door de middeleeuwen heen heeft geloodst, een geschiedenis die geen politiestaat kent — deze werd in de beide revoluties van de 17de eeuw in de kiem gesmoord — en bekroond wordt door een nu al twee eeuwen durende gestadige ontwikkeling van de burgerlijke vrijheid. De Franse jurist baseert zich op de grote revolutie, die, na het totaal vernietigen van het feodalisme en van de absolutistische politiewillekeur, de economische levensvoorwaarden van de pas gevormde moderne maatschappij in haar klassieke, door Napoleon geproklameerde wetboek vertaalde in de taal van juridische rechtsnormen. Wat is daarentegen de historische ondergrond van onze Duitse juristen? Niets anders dan het eeuwenlang passieve, meestal door slagen van buitenaf voortgedreven en tot vandaag aan toe nog niet voltooide proces van ontbinding van de resten der middeleeuwen; een economisch achtergebleven maatschappij, waarin de feodale jonker en de gildemeester als spoken rondwaren en

een nieuw lichaam zoeken; een rechtstoestand, waarop de willekeur van de politie — al is de rechtspraak van de vorstelijke kabinetten dan ook sinds 1848 verdwenen — voortdurend inbreuk maakt. Uit deze slechtste van alle slechte scholen zijn ze voortgekomen, de vaders van de nieuwe wetboeken van het rijk, en het resultaat is er inderdaad naar. Afgezien van de zuiver juridische kant van de zaak, komt de politieke vrijheid er in deze wetboeken wel bekaaid af. Geven de schepenrechtbanken¹⁰⁹ de bourgeoisie en de kleine burgerij een middel in handen om mee te werken bij het onder de duim houden van de arbeidersklasse, de staat dekt zich zoveel mogelijk tegen het risico van een hernieuwde burgerlijke oppositie door de juryrechtbanken te beknotten. De politieke paragrafen van het wetboek van strafrecht zijn veelal van een onbepaaldheid en rekbaarheid alsof ze pasklaar gemaakt zijn voor het rijks- gerechtshof, en dit op zijn beurt voor hen. Dat de nieuwe wetboeken een vooruitgang betekenen ten opzichte van het Pruisische landrecht¹¹⁰ is vanzelfsprekend — zelfs een Stoecker brengt vandaag aan de dag zo iets afschuwelijks als dit wetboek niet meer voor elkaar, al liet hij zich besnijden. De provincies echter, die tot nu toe het Franse recht hebben gehad, bespeuren maar al te zeer het verschil tussen het klassieke origineel en de vervaagde kopie. Deze versterking van de staatsmacht ten koste van de burgerlijke vrijheid, deze eerste positieve stap achteruit, is mogelijk geworden doordat de Nationaal- liberalen hun eigen program in de steek lieten.

De perswet dient nog vermeld te worden. Het wetboek van strafrecht had het hier aan de orde zijnde materiële recht al in grote trekken geregeld; het tot stand brengen van eensluidende formele bepalingen voor het gehele rijk en het afschaffen van de hier en daar nog bestaande borgstellingen en stempels vormden dus de voornaamste inhoud van de nieuwe wet en tevens de enige erdoor bereikte vooruitgang.

Ten einde Pruisen opnieuw in de gelegenheid te stellen te

laten zien dat het een modelstaat is, heeft men daar het zogenaamde zelfbestuur ingevoerd. Het ging er om dat de meest aanstoot gevende restanten van het feodalisme werden opgeruimd en dat toch, zakelijk gezien, zo mogelijk alles bij het oude werd gelaten. Daartoe diende de districtsverordening. De uitoefening van politieke bevoegdheden door de heren jonkers op hun landgoederen was een anachronisme geworden. Ze werd in naam — als een feodaal privilege — opgeheven en in feite in ere hersteld, doordat men zelfstandige landgoeddistricten in het leven riep, waarvan de landheer ofwel zelf het hoofd is met de bevoegdheden van een plattelandsgemeente ofwel dit hoofd benoemt, en doordat men tevens alle politieke macht en politieke rechtsmacht van een rechtsgebied in handen legde van één persoon, die op het platteland natuurlijk bijna zonder uitzondering een grootgrondbezitter was en daardoor ook in de plattelandsgemeenten de lakens uitdeelde. Het feodale voorrecht werd de enkeling ontnomen, maar de daarmee verbonden machtsbevoegdheden werden in handen gelegd van de klasse in haar geheel. Door een soortgelijke goocheltruc werden de Engelse grootgrondbezitters vrede-rechter en hoofd van het bestuur, de politie en de lagere rechtbanken op het platteland, waardoor ze zich onder een nieuwe, gemoderniseerde naam verzekerd wisten van het blijvende genot van alle belangrijke, maar in de oude feodale vorm niet langer houdbare machtsposities. Dit is dan ook de enige gelijkenis tussen de Engelse en de Duitse vorm van 'zelfbestuur'. Ik wil de Engelse minister wel eens zien die het waagt in het parlement de eis te stellen, dat de gekozen gemeentelijke ambtenaren nog een bevestiging van hogerhand behoeven en dat ze, voor het geval de verkiezingen tegen de zin van de regering mochten uitvallen, vervangen worden door van hogerhand opgedrongen plaatsvervangers; die het waagt de eis te stellen dat er staatsambtenaren komen met de machtsbevoegdheden van de Pruisische districtscommissarissen, districts-

regeringen en hoofdcommissarissen; die het waagt de eis te stellen inzake een in de districtsverordening vervatte inmenging van het staatsbestuur in de interne aangelegenheden van de gemeenten, rechtsgebieden en districten, om nog maar niet te spreken van de voor de Engels-sprekende landen en voor de landen met Engels recht onvoorstelbare beknotting van de mogelijkheid om de gerechtelijke weg te bewandelen, zoals die op bijna elke bladzijde van de districtsverordening gevonden kan worden. En terwijl zowel de districtsvergaderingen als de Provinciale Staten nog altijd op de oude feodale manier zijn samengesteld uit vertegenwoordigers van de drie standen: grootgrondbezitters, steden en plattelandsgemeenten, dient in Engeland zelfs een uiterst conservatieve regering een wetsvoorstel in, volgens hetwelk het gehele bestuur van de graafschappen wordt overgedragen aan instanties, die volgens nagenoeg algemeen stemrecht worden gekozen.¹¹¹

Het indienen van de districtsverordening voor de zes oostelijke provincies (1871) was het eerste teken dat er op wees, dat Bismarck er niet aan dacht Pruisen in Duitsland te doen opgaan, maar, integendeel, de sterke burcht van het oude Pruisendom, dat wil zeggen deze zes oostelijke provincies, nog meer te versterken. De jonkers behielden onder een andere naam alle machtsposities waar het op aankwam; de heloten van Duitsland, de arbeiders op het platteland van genoemde streken — knechten en meiden, zowel als dagloners —, bleven wat ze tot dan toe waren, namelijk feitelijke lijfeigenen, en hadden slechts twee openbare functies uit te oefenen: soldaat worden en voor de jonkers bij de Rijksdagverkiezingen als stemvee dienen. De dienst, die Bismarck de revolutionaire socialistische partij hiermee heeft bewezen, is onbeschrijfelijk en zeer veel dank waard.

Wat echter te zeggen van de stupiditeit van de heren jonkers, die zich, als slecht opgevoede kinderen, met handen en

voeten verzetten tegen deze districtsverordening, die uitsluitend in hun belang, ten einde hun feodale voorrechten zolang mogelijk in stand te houden, was uitgewerkt, alleen onder een wat gemoderniseerde naam? De Pruisische jonkerkamer verwierp eerst het een heel jaar getraineerde wetsvoorstel en nam het pas aan nadat 24 nieuwe leden aan de Kamer waren toegevoegd. De Pruisische jonkers bleken daarmee opnieuw kleinzielige, verstokte, hopeloze reactionairen te zijn, niet bij machte de kern te vormen van een zelfstandige grote partij die in het leven van de natie een historische missie te vervullen heeft, zoals de Engelse grootgrondbezitters dit in werkelijkheid doen. Ze hadden daarmee hun volslagen gebrek aan verstand aangetoond; Bismarck behoefde nog slechts hun volslagen gebrek aan karakter voor iedereen duidelijk te maken om hen met een beetje effectief toegepaste druk te veranderen in een partij van Bisniarck zonder meer.

Daartoe moest de Cultuurstrijd⁶¹ dienen.

Het realiseren van het plan voor een Duits keizerrijk onder Pruisische leiding moest als reactie oproepen dat alle anti- Pruisische elementen, die voordien een afzonderlijke ontwikkeling hadden ondergaan, zich verenigden tot één partij. Deze bontgeschakeerde elementen vonden hun gemeenschappelijke banier in het ultramontanisme.¹¹² De rebellie van het gezonde mensenverstand, zelfs bij talloze orthodoxe katholieken, tegen het nieuwe dogma van de onfeilbaarheid van de paus enerzijds, de vernietiging van de kerkelijke staat en de zogenaamde gevangenschap van de paus in Rome¹¹³ anderzijds vormden de dwingende aanleiding tot een nauwere aaneensluiting van alle strijdbare krachten van het katholicisme. Al tijdens de oorlog — in de herfst van 1870 — werd in de Pruisische Statenvergadering de specifiek katholieke Centrumpartij gevormd. In de eerste Duitse Rijksdag deed ze in 1871 haar intrede met slechts 57 vertegenwoordigers, maar ze werd bij elke verkiezing sterker, tot ze er meer dan 100 had. Ze was uit erg

uiteenlopende elementen samengesteld. In Pruisen lag haar voornaamste kracht onder de kleine boeren van het Rijnland, die zichzelf nog altijd als 'Pruisische moetjes' beschouwden, voorts onder de katholieke grootgrondbezitters en boeren van de Westfaalse bisdommen Munster en Paderborn en onder de katholieke Sileziërs. Het tweede grote contingent werd geleverd door de Zuidduitse katholieken, en wel de Beieren. De macht van het Centrum was echter veel minder in het katholieke geloof gelegen dan wel in het feit, dat het de antipathieën van de volksmassa's tegen het uitgesproken Pruisen- dom vertegenwoordigde, dat thans aanspraak maakte op de heerschappij over Duitsland. Deze antipathieën waren bijzonder levendig in de katholieke streken, terwijl er ook banden van sympathie bestonden met het thans uit Duitsland uitgesloten Oostenrijk. In overeenstemming met deze beide stromingen onder de bevolking was het Centrum uitgesproken particularistisch en federalistisch ingesteld.

Dit in wezen anti-Pruisische karakter van het Centrum werd onmiddellijk als zodanig onderkend door de overige kleine fracties in de Rijksdag, die om lokale redenen anti- Pruisisch waren — en niet zoals de sociaal-democraten om nationale en algemene redenen. Niet alleen de katholieke Polen en Elzassers, maar zelfs de protestantse Welfen¹¹⁴ sloten zich als bondgenoten nauw bij het Centrum aan. En hoewel de burgerlijk-liberale fracties nooit hoogte konden krijgen van het werkelijke karakter van de zogenaamde ultramontanen, gaven ze er toch wel blijk van enige notie te hebben van de werkelijke stand van zaken door het Centrum als 'vaderlands- loos' en 'rijksvijandig' te betitelen .. *

* Hier breekt het handschrift af; zie voor de verdere gedachtengang van het door Engels onvoltooid nagelaten werk 'De rol van het geweld in de geschiedenis' de hierna opgenomen 'Indeling van het slotdeel van het vierde hoofdstuk' - *de red.*

(Indeling van het slotdeel van het vierde hoofdstuk van de brochure 'De rol van het geweld in de geschiedenis')

I Drie klassen: twee armzalig, waarvan één aan het verkommeren, de andere in opkomst, en de arbeiders, die alleen maar burgerlijk fair play willen. Laveren dus alleen juist tussen de beide laatste — toch niet! Politiek: De staatsmacht in het algemeen versterken *en in het bijzonder* pecuniair onafhankelijk maken (nationalisering van de spoorwegen, monopolies) — politiestaat en rechtsbeginselen volgens het landrecht.

'Liberaal' en 'Nationaal', de tweeslachtigheid van 1848, gaat ook op in Duitsland van 1870—1888.

Bismarck moest steunen op de Rijksdag en op het volk, en daarvoor was volledige vrijheid van pers, spreken,

vergadering en vereniging nodig, alleen al ter oriëntering.

II 1. Uitwerking

a) Economisch — hoofdzaak al slechte muntwet.

b) Politiek — herstel van de politiestaat en antiburgerlijke justitiewetten 1876, slechte kopie van de Franse. — Vaagheid t.a.v. het landrecht. Het Rijksgerecht toppunt. 1879. Cultuurstrijd. De katholieke paap geen gendarme en politieagent. Jubel bij bourgeoisie — hopeloosheid — gang naar Canossa."⁶ Enig rationeel resultaat: burgerlijk huwelijk!

2. Gebrek aan ideeën a) bewezen door gespeel en belediging van Bismarck^{1,5}

Partij Bismarck sans phrase.

3. Zwendel en krach. Zijn aandeel. Luizigheid van de conservatieve jonkers, al even eerloos als bourgeois.
 4. Volledige ommekeer naar de jonker.
 - a) Beschermende rechten etc. Coalitie van bourgeois en jonkers, leeuwedeel voor hen.
 - b) Poging tot tabaksmonopolie 1882 verworpen.
 - c) Koloniale zwendel.
 5. Sociale politiek
 - a) Socialistenwet en vertrapping a la Bonaparte van de arbeidersverenigingen en -kassen.¹¹⁷
 - b) Sociale-hervormingsbedrog.
- III 6. Buitenlandse politiek. Oorlogsgevaar, effect van annexaties. Verhoging van het leger. Septennaat.¹¹⁸ Toen tijd om, teruggrijpen op de jaargangen van voor 1870, ten einde superioriteit nog enkele jaren in stand te houden.
- IV Resultaat:
 - a) Een binnenlandse toestand die met de dood van een paar lui* in elkaar stort! Geen keizerrijk zonder keizer! Het proletariaat naar revolutie gedrongen, een expansie van de sociaal- democratie als nimmer tevoren wanneer Socialistenwet wordt opgeheven — chaos.
 - b) Een vrede, erger dan oorlog, het resultaat van alles — in het beste geval; ofwel een wereldoorlog.

* Bismarck en keizer Wilhelm I.

Toelichtingen

I Het onderhavige geschrift is een deel van het door Engels opgezette, doch onvoltooid gebleven werk over 'De rol van het geweld in de geschiedenis'.

In het midden van de tachtiger jaren van de 19de eeuw was Engels, op aansporing van Duitse sociaal-democraten, begonnen met de voorbereiding van een afzonderlijke uitgave in het Duits van de zeer leerzame hoofdstukken van de 'Anti-Dühring' over de 'Theorie van het geweld'. Engels was van mening dat een simpele herdruk — b.v. als aanhangsel van de Russische uitgave van zijn 'Utopie' — bij een Duitse uitgave niet van pas kwam en dat een aanvulling, met een toepassing van de theorie op de nieuwste geschiedenis, beslist noodzakelijk was.

Eind 1886 werd het eerste ontwerp voor een dergelijk werk gemaakt. Dit kwam er op neer, dat de drie hoofdstukken uit het tweede deel (Economie) van de 'Anti-Dühring' over de 'Theorie van het geweld', waarin Dührings theorieën worden gekritiseerd en tevens de marxistische opvattingen van de wisselwerking van economie en politiek worden uiteengezet, voor een afzonderlijke uitgave werden herzien. Bovendien moesten nog de beide hoofdstukken 'Moraal en recht. Eeuwige waarheden' en 'Moraal en recht. Gelijkheid' uit het eerste deel (Filosofie) van de 'Anti-Dühring' herzien en aan de eerdergenoemde drie hoofdstukken toegevoegd worden.

Een tweede, definitieve ontwerp voor een op Duitse lezers afgestemde afzonderlijke uitgave kwam in december 1887 uit de bus. Dit ontwerp bevatte naast een voorwoord en de drie hoofdstukken over de 'Theorie van het geweld' een hoofdstuk IV, dat aan het voorbeeld van de geschiedenis van Duitsland van 1848 tot 1888 de fundamentele stellingen van de eerste drie hoofdstukken moest concretiseren, waarbij werd uitgegaan van een kritiek op de 'gehele politiek van Bis- marek'. Dit project nam Engels in de tijd van december 1887 tot maart 1888 ter hand, maar hij kon het niet voltooien.

Na de dood van Engels (1895) vond men in zijn nalatenschap een grote enveloppe met het opschrift 'Theorie van het geweld'. Ze bevatte de drie hoofdstukken uit de 'Anti-Dühring' met enkele aantekeningen, het fragment van hoofdstuk IV, zoals het in het onderhavige werk is afgedrukt, het ontwerp van het voorwoord, de indeling van

het gehele hoofdstuk IV, de indeling van het onvoltooide slotdeel van hoofdstuk IV en chronologische uittreksels uit de Duitse geschiedenis van de jaren '70 en '80 van de 19de eeuw, met name ontleend aan het boek van Constantin Bulle 'Geschichte der neuesten Zeit. 1815—1885*.

Het handschrift van het onvoltooide hoofdstuk IV, het ontwerp van het voorwoord en enkele chronologische feiten werden voor het eerst gepubliceerd door Eduard Bernstein ter gelegenheid van de 25ste verjaardag van de stichting van het Duitse rijk (1871). (Zie 'Gewalt und Oekonomie bei der Herstellung des neuen Deutschen Reiches'. In 'Die Neue Zeit', Stuttgart, 14de jaarg., 1895—1896, eerste deel, blz. 676—687, 708—718, 740—747, 772—781 en 810—818.)

Bernstein ging bij de uitgave niet te werk aan de hand van een kopie van het handschrift, maar met het handschrift zelf. Hij verknipte het, deelde het in hoofdstukken in, bedacht daar tussentitels bij, maakte er aantekeningen bij en plaatste in Engels' tekst toevoegingen, die verder gingen dan een gewone redactie. Dat een deel van het originele handschrift verloren is geraakt, is klaarblijkelijk ook aan Bernstein te wijten.

Voor onderhavige uitgave is gebruik gemaakt van de derde druk van 'Friedrich Engels — Die Rolle der Gewalt in der Geschichte', Dietz-Verlag, Berlijn 1972. Niet overgenomen is de 'Anhang', met uitzondering van punt 3 daarvan: Indeling van het slotdeel van het vierde hoofdstuk van de brochure 'De rol van het geweld in de geschiedenis'. Evenmin is een lijst met aardrijkskundige namen toegevoegd.

- 2 Eugen Dühring, 'Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung', Leipzig 1875, blz. 538.
- 3 Eugen Dühring, 'Cursus der National- und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik'. Zweite, theilweise umgearbeitete Auflage, Leipzig 1876, blz. 230/231.
- 4 Verwijzing naar A. Thierry, F. P. G. Guizot, F. A. M. Mignet en L. A. Thiers.
- 5 Eugen Dühring, 'Cursus der National- und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik', blz. 23.
- 6 Deze aantekening werd door Engels klaarblijkelijk voor de 'Anti-Dühring' geschreven, maar bevond zich in zijn nalatenschap tussen de aantekeningen bij 'Dialektik der Natur'.
- 7 Deze cijfers heeft Engels waarschijnlijk ontleend aan Wilhelm Wachs-muth, 'Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates', Zweiter Teil, Erste Abteilung, Halle 1829, blz. 44. De bron van de gegevens over het aantal slaven in Corinth en Aegina ten tijde

- van de Perzische oorlogen (500—449 voor onze jaartelling) is het geschrift van de Griekse auteur en taalgeleerde Athenaios, 'Deipnoso- fistai'.
- 8 Eugen Diihring, 'Cursus der National- und Socialökonomie einschliess- lich der Hauptpunkte der Finanzpolitik', blz. 5.
 - 9 Zie G. Hanssen, 'Die Gehöferschaften (Erbgenossenschaften) im Rc- gierungsbezirk Trier', Berlijn 1863.
 - 10 Het gaat om de vijf miljard franc, die Frankrijk na de nederlaag in de Duits-Franse oorlog van 1870/71 volgens de bepalingen van het vredesverdrag in de jaren 1871 tot 1873 als oorlogsschadeloosstelling aan Duitsland moest betalen.
 - 11 *Pruisisch landweersysteem* — een volgens het ontwerp van Scharnhorst van 17 maart 1813 ingevoerd systeem van het onder de wapens roepen van de oudere lichten, die in het staande leger en in de reserve daarvan gediend hadden. In vredestijd kwam het slechts tot incidentele oefeningen van landweeronderdelen. Tijdens de Duits-Franse oorlog werd de landweer van de eerste lichte (dienstplichtigen in de leeftijd van 26 tot 32 jaar) opgeroepen als aanvulling van de opererende legers en die van de tweede lichte (dienstplichtigen in de leeftijd van 32 tot 40 jaar) als vestingsgamizoen.
 - 12 Er is sprake van de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866.
 - 13 In de *slag bij St. Privat* behaalden de Pruisische troepen op 18 augustus 1870 onder zware verliezen de overwinning op het Franse Rijnleger. Deze slag is ook bekend als de slag bij Gravelotte.
 - 14 *Directoire* — hoogste regeringsorgaan in Frankrijk, bestaande uit vijf leden; het werd gevormd op grond van de grondwet van 1795, aangenomen na de val van de diktatuur der Jakobijnen. Het Directoire bestond tot aan de staatsgreep van Bonaparte (18de Brumaire 1799), voerde een regiem van terreur tegen de democratische krachten en vertegenwoordigde de belangen van de grote bourgeoisie.
 - 15 De voordracht van Max Jahns, 'Macchiavelli en de idee van de algemene dienstplicht*', werd door de 'Kölnische Zeitung' gepubliceerd in de nummers 108, 110, 112 en 115 van resp. 18, 20, 22 en 25 april 1876.
**Kölnische Zeitung*' — dagblad, verscheen van 1802 tot 1945 in Keulen; het was een afspiegeling van de politiek van de Pruisische liberale bourgeoisie.
 - 16 *Krimoorlog* (1853—1856) — door Rusland gevoerd tegen Turkije, dat zich met Engeland, Frankrijk en Sardinië had verbonden; de oorlog ontstond als gevolg van een botsing van de economische en politieke belangen van deze landen in het Nabije Oosten.
 - 17 De tussen haakjes geplaatste laatste zin van de aantekening werd door

Engels in 1885 aan de derde druk van de 'Anti-Dühring' toegevoegd.

- 18 Eugen Dühring, 'Cursus der National- und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik', blz. 18/19.
- 19 "*Natuurlijke dialektiek*" noemde Dühring zijn 'dialektiek' in tegenstelling tot die van Hegel, ten einde zich uitdrukkelijk te distantiëren van elke gemeenschap met de verwarde verschijnselen van het gedegenereerde deel van de Duitse filosofie, d.w.z. van de 'onnatuurlijke' dialektiek van Hegel (zie Dührings boek 'Natürliche Dialektik. Neue logische Grundlegungen der Wissenschaft und Philosophie', Berlijn 1865).
- 20 De geschriften van de jurist en geschiedkundige G. L. von Maurer over de middeleeuwse inrichting van de dorps- en stadsgemeente en over de economische en sociale rol van de markt omvatten twaalf banden, uitgegeven in de jaren 1854 tot 1871.
- 21 Gajus Plinius Secundus, 'Naturalis historiae', boek XVIII.
- 22 Eugen Dühring, 'Cursus der National- und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik', blz. 19.
- 23 De frase "*heerlijke krijgslever*" is afkomstig uit de Nieuwjaarsboodschap van Frederik Willem IV van 1 januari 1849 aan het Pruisische leger.
- 24 Op 4 augustus 1789 kondigde de Franse Constituerende Nationale Vergadering onder druk van de sterker wordende boerenbeweging plechtig de afschaffing af van een reeks van feodale rechten, die op dat tijdstip in feite reeds door de opstandige boeren waren weggevaagd. De vlak daarna uitgevaardigde wetten ruimden echter slechts enkele persoonlijke dienstverplichtingen uit de weg, terwijl de boeren alle werkelijk belangrijke verplichtingen konden afkopen. De vernietiging van alle feodale rechten zonder afkoop werd pas gerealiseerd ten tijde van de diktatuur der Jakobijnen door de wet van 17 juli 1793.
Het dekreet over de confiscatie van de kerkelijke bezittingen werd op 2 november 1789 door de Constituerende Nationale Vergadering aangenomen, het dekreet over de confiscatie van de bezittingen van de gevluchte adel werd door de Wetgevende Vergadering op 9 februari 1792 aanvaard.
- 25 De *Dertigjarige Oorlog* (1618—1648) woedde in geheel Europa en begon met een opstand in Bohemen tegen het juk van de Habsburgse monarchie en tegen het opdringen van de katholieke reactie. Hij ontwikkelde zich tot een oorlog tussen het feodale, katholieke kamp (de paus, de Spaanse en Oostenrijkse Habsburgers, de katholieke vorsten in Duitsland) en de protestantse landen (Bohemen, Denemarken, Zweden, het burgerlijke Holland en een reeks Duitse staatjes, waarin de Hervorming was overgenomen), die werden gesteund door de Franse

koningen, de rivalen van de Habsburgers. De oorlog, die in zijn beginstadium het karakter droeg van een verzetsstrijd tegen de reactionaire krachten van het feodale, absolutistische Europa, leidde met name sedert 1635 tot een reeks van invallen van met elkaar wedijverende buitenlandse veroveraars op Duits gebied. De oorlog eindigde in 1648 met de vrede van Munster en Osnabrück, die de politieke versplintering van Duitsland verankerde.

26 Bedoeld zijn in het bijzonder de werken van de vertegenwoordigers van het utopische communisme Thomas More (Morus) en Thomas Campanella.

27 Het *Weense Congres* (18 september 1814—9 juni 1815) bracht de overwinnaars van Napoleon I bijeen. Op het congres veranderden Oostenrijk, Engeland en Rusland de kaart van Europa. Duitsland bleef versnipperd, naast Oostenrijk en Pruisen kregen ook tal van kleine staten nieuwe gebieden toegewezen of behielden die gebieden die ze van Napoleon hadden gekregen als compensatie voor gebieden die ze elders moesten afstaan.

28 Engels doelt op de *Duitse Bond*, ontstaan krachtens de Bondsakte, op 8 juni 1815 op het Weense Congres ondertekend, en aanvankelijk 35, later 28 vorstendommen en vier vrije steden omvattend. De Duitse Bond, die tot 1866 bestond, hield de feodale versplintering van Duitsland in stand en belette de vorming van een centrale regering. De vergadering van de gevolmachtigde afgevaardigden vormde de Bondsdag, die onder permanent voorzitterschap van Oostenrijk in Frankfort aan de Main bijeen kwam en een bolwerk van de reactie werd. Er werd tussen Oostenrijk en Pruisen een voortdurende strijd gevoerd om de hegemonie in de Duitse Bond. Tijdens de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866 viel de Bond uiteen en werd in 1867 vervangen door de Noordduitse Bond (zie noot 76).

29 De revolutionaire bewegingen in het keurvorstendom Hessen-Kassel (Keurhessen) vormden voor Pruisen en Oostenrijk aanleiding zich in de interne aangelegenheden van die staat te mengen, waarbij beide staten elkaar het recht betwistten als eerste macht in Duitsland de beweging te onderdrukken.

Toen Oostenrijkse troepen tenslotte in Hessen binnenrukten, kondigde de Pruisische regering begin november 1850 de mobilisatie af en stuurde eveneens troepen naar Hessen. Op 8 november kwam het tot een onbelangrijke schermutseling tussen de wederzijdse voorhoeden bij Bronnzell. Gedwongen door militair-technische gebreken en door het krachtige verzet van Rusland, dat de zijde van Oostenrijk had gekozen, moest Pruisen van verdere militaire acties afzien en voor Oos

- tenrijk kapitulcren. Op 29 november werd in Olmütz (Olomouc) een overeenkomst getekend tussen Oostenrijk en Pruisen, volgens welke Pruisen afzag van zijn plannen tot vereniging van Duitsland en opnieuw moest toetreden tot de door Oostenrijk herstelde Duitse Bond.
- 30 Het '*dolle jaar*' was volgens een aantal reactionaire Duitse schrijvers en historici het jaar 1848. De uitdrukking is oorspronkelijk afkomstig van Ludwig Bechstein, die in 1833 onder deze titel een roman publiceerde over de woelingen in Erfurt in 1509.
- 31 De *wetten inzake het inwonerschap* (Heimatgesetzgebung) waarborgden de staatsburgers het recht op een permanente vestiging in een bepaalde plaats of dorp, alsmede het recht van behoeftige gezinnen op materiële ondersteuning door de gemeente, waartoe zij behoorden.
- 32 *Pruisische daalder* — geldeenheid, die in 1750 in Pruisen en in de eerste helft van de 19de eeuw ook in de Noordduitse en enkele andere staten werd ingevoerd en tot het van kracht worden van de Muntwet van 1857 geldig bleef. De onderverdeling van de Pruisische daalder in pasmunt was in de diverse Duitse staten verschillend.
- Gouden daalder* (Taler Gold) — geldeenheid van de Vrije Stad Brçmen, die anders dan alle andere geldsystemen in Duitsland tot 1872 de gouden standaard had gehandhaafd; ze had een waarde van 3,11 mark goud.
- Daalder 'Nieuw Tweederde'* (Taler 'Neue Zweidrittel') — zilveren munt, gangbaar in Hannover, Mecklenburg, Pruisen en andere Noordduitse staten. Waarde ca. 2,34 mark goud.
- Mark Banco* — bankvaluta in Hamburg voor omrekeningsdoeleinden in de groothandel, die gedurende lange tijd ook als internationale omrekeningseenheid gold.
- Mark Courant* (Mark Kurant) — zilveren munt; sedert de 17de eeuw werd het zilvergeld tot aan 0,5 mark zo genoemd tegenover de gouden munten, de kleine pasmunt en het papiergeld.
- Twintigguldenvoet* (Zwanzigguldenfuss) — een geldeenheid, volgens welke de Pruisische mark fijnzilver tegen 20 gulden of 13^h daalder aangemunt werd; ze werd in 1748 in Oostenrijk ingevoerd en gold ook in enkele andere Duitse staten; in Oostenrijk gangbaar tot 1857.
- Vierendwintigguldenvoet* (Vierundzwanzigguldenfuss) — een geldeenheid, volgens welke de Pruisische mark fijnzilver tegen 24 gulden aangemunt werd; in 1776 in Zuid-Duitsland ingevoerd.
- 33 Het *Wartburg-feest* werd op 18 oktober 1817 naar aanleiding van de 300ste verjaardag van de Hervorming en van de 4de verjaardag van de slag bij Leipzig georganiseerd door de *Burschenschaftsbewegung* —

- een beweging van Duitse studenten, ontstaan onder invloed van de bevrijdingsoorlog tegen Napoleon, die opkwam voor de eenwording van Duitsland. Het feest werd een demonstratie van de oppositionele studenten tegen het regiem-Metternich en voor de eenheid van Duitsland.
- 34 Het *feest van Hambach* was een politieke demonstratie van vertegenwoordigers van de Zuidduitse liberale en radicale bourgeoisie op het kasteel Hambach in de Beierse Palts op 27 mei 1832. De deelnemers, die opkwamen voor burgerlijke vrijheden en constitutionele hervormingen, riepen op tot de eenheid van alle Duitsers in de strijd tegen de vorsten.
- 35 Het *Hohenstaufense keizerrijk* — het in 962 gestichte Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie; onder de dynastie van de Hohenstaufens maakten van dit rijk — dat een losse vereniging vormde van feodale vorstendommen en vrije steden — deel uit Duitsland en een reeks van andere landen van Midden-Europa, een deel van Italië, alsmede enkele gebieden in Oost-Europa, die door Duitse feodale veroveraars aan de Slaven waren ontrukkt.
- 36 Tweede deel van het eerste couplet van het 'Deutschlandlied' (Lied des Deutschen). Hoffmann von Fallersleben schreef de tekst in 1841, gedreven door zorg over de versplintering van Duitsland. Deze tekst leende zich uitstekend om misbruikt te worden voor chauvinistische doeleinden.
- 37 Engels paraphraseert hier ironisch het refrein van het in 1813 door E. M. Arndt gemaakte gedicht 'Des Deutschen Vaterland' (Het vaderland van de Duitser), dat opriep tot vereniging van alle Duitse landen 'zo ver als de Duitse tong klinkt'. Bij Arndt luidt dit refrein 'Sein Vaterland muss grösser sein' (zijn vaderland moet groter zijn).
- 38 In de marge van het manuscript had Engels hier met potlood geschreven Vrede van Westfalen en Teschen.
- De *Vrede van Westfalen* maakte een einde aan de Dertigjarige Oorlog (zie noot 25). Bij ons meer bekend onder de naam Vrede van Munster.
- De *Vrede van Teschen* (Cesky Tesin, Cieszyn — een stad ten oosten van Ostrava, thans gedeeltelijk Tsjechisch en Pools) werd op 13 mei 1779 gesloten tussen Oostenrijk enerzijds en Pruisen en Saksen anderzijds en maakte een einde aan de Beierse Successieoorlog (1778/79). Volgens het vredesverdrag kregen Pruisen en Oostenrijk gebiedsdelen van Beieren; Saksen werd met geld schadeloos gesteld. Rusland, de initiatiefnemer van dit verdrag, trad aanvankelijk op als bemiddelaar tussen de strijdende partijen en werd na het sluiten van het ver

drag samen met Frankrijk benoemd tot instantie die toezicht moest uitoefenen op de juiste naleving ervan, waardoor het in feite het recht kreeg zich in de aangelegenheden van de Duitse staten te mengen.

- 39 Frederik II veroverde Silezië tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740/48). Aanleiding tot het uitbreken van deze oorlog waren de aanspraken die verscheidene Europese feodale staten, allereerst Pruisen, deden gelden op de landen van de Habsburgse monarchie, die na de dood van Karei VI aan zijn dochter Maria Theresia kwamen.

In december 1740 viel Frederik II het aan Oostenrijk behorende Silezië binnen. Frankrijk en Beieren namen vooreerst een welwillende neutraliteit tegenover Pruisen in acht en sloten zich later openlijk bij Pruisen aan, nadat de Oostenrijkse troepen enkele nederlagen hadden geleden. Engeland, dat er op uit was Frankrijk als handelsconcurrent te verzwakken, koos de kant van Oostenrijk, dat bovendien door Sardinië, Holland en Rusland militair en diplomatiek werd gesteund. Frederik II pleegde in deze oorlog tot twee keer toe verraad jegens zijn bondgenoten, door in 1742 en 1745 met Oostenrijk een afzonderlijke vrede te sluiten; in 1742 kreeg Pruisen het grootste deel van Silezië toegewezen en na het einde van de oorlog geheel Silezië.

- 40 *Rijksdag van Regensburg* — het hoogste orgaan van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie, dat sedert 1663 permanent in Regensburg zetelde en uit vertegenwoordigers van de Duitse staten bestond.

In oktober 1801 werd tussen Frankrijk en Rusland een geheim akkoord gesloten, dat — onder het voorwendsel van schadeloosstelling van die Duitse staten, waarvan Frankrijk als resultaat van zijn oorlogen tegen de eerste en tweede coalitie gebieden op de linker Rijnsoever in bezit had genomen — de territoriale kwesties in het Rijnland in het belang van Frankrijk regelde. Op grond van dit akkoord hielden 112 Duitse staatjes op te bestaan; ze kwamen voor het merendeel aan de van Frankrijk volledig afhankelijke staten Beieren, Württemberg en Baden, alsmede aan Pruisen. Formeel werden deze maatregelen ten uitvoer gelegd in overeenstemming met het besluit van de zogenaamde Rijksdeputatie, een door de Rijksdag van Regensburg in oktober 1801 gekozen commissie; na langdurig overleg en onder de druk van de vertegenwoordigers van Frankrijk en Rusland werd op 25 februari 1803 het besluit van de Rijksdeputatie aangenomen.

- 41 *'Verruimer van het Rijk'* (Mehr des Reichs) — een der officiële titels van de Duitse keizers tot 1806: 'Rooms Keizer bij de genade Gods voor alle tijden Verruimer van het Rijk'.

- 42 Op 3 maart 1859 werd in Parijs tussen Rusland en Frankrijk een geheim akkoord gesloten, dat tegen Oostenrijk was gericht. Rusland nam

- daarin de verplichting op zich ingeval van een oorlog tussen Frankrijk en Sardinië enerzijds en Oostenrijk anderzijds een welwillende neutraliteit in acht te nemen. Frankrijk op zijn beurt beloofde die artikelen van het vredesverdrag van Parijs van 1856 ter herziening op de agenda te zetten, die de soevereiniteit van Rusland in het gebied van de Zwarte Zee beknotten. Nadat Rusland zijn verplichtingen was nagekomen brak Napoleon III, die alleen maar voordeel uit het akkoord had getrokken, zijn belofte en droeg daarmee bij tot het slechter worden van de betrekkingen tussen beide landen.
- 43 Lodewijk Napoleon maakte door een contrarevolutionaire staatsgreep in de nacht van 1 op 2 december 1851 een einde aan de Tweede Franse Republiek (zie Karl Marx, 'De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte', Pegasus 1970).
- 44 De *carbonari* (kolenbranders) vormden een in het begin van de 19de eeuw in Italië bestaand geheim politiek genootschap. Ze telden in hun rijen vertegenwoordigers van de stedelijke bourgeoisie, van de zich verburgerlijkende adel, van officierskringen, de kleine burgerij en de boeren; ze ijverden voor de nationale eenheid en onafhankelijkheid van Italië en voor vrijzinnige staatkundige hervormingen.
- Tijdens zijn verblijf in Engeland trad Lodewijk Napoleon in 1848 vrijwillig toe tot de *special-constable's*, een uit burgers bestaande politiereserve. Als zodanig nam hij op 10 april 1848 deel aan charges tegen een door de Chartisten georganiseerde arbeidersdemonstratie.
- 45 Het '*nationaliteitsbeginsel*'* werd opgesteld door de heersende kringen van het Tweede Keizerrijk, die daarmee hun veroveringsplannen en hun avonturistische buitenlandse politiek trachtten te rechtvaardigen.
- Napoleon III, die huichelachtig als 'beschermer van de nationaliteiten' poseerde, spekuleerde met de nationale belangen van de onderdrukte volken ten einde Frankrijks hegemonie te vergroten en zijn grenzen uit te breiden. Het '*nationaliteitsbeginsel*' had niets te maken met een erkenning van het recht der naties op zelfbeschikking, maar moest in werkelijkheid nationale twisten aanwakkeren en de nationale beweging, vooral die van de kleine naties, ombuigen in een werktuig van de contrarevolutionaire politiek van de rivaliserende grote mogendheden.
- 46 De *grenzen van 1801* — vastgelegd bij de Vrede van Lunéville, op 9 februari 1801 gesloten tussen Frankrijk en Oostenrijk. Het verdrag erkende de uitbreiding van de grenzen van Frankrijk als gevolg van de oorlogen tegen de eerste en tweede coalitie en bevestigde de annexatie van de linker Rijnsoever, van België en Luxemburg door Frankrijk. De vrede sanctioneerde voorts de Franse heerschappij over de in de

jaren 1795/98 geschapen staten (de Bataafse, Zwitserse, Ligurische en de Cisalpijnse Republiek).

47 Napoleon III ontketende een oorlog van Frankrijk en het Koninkrijk Sardinië (Piemont) tegen Oostenrijk, en wel onder het vaandel van de 'bevrijding' van Italië (Napoleon III beloofde Italië demagogisch het 'vrij tot aan de Adriatische Zee' te maken). Onder dit mom trachtte hij de hand te leggen op Italiaans grondgebied en zijn bonapartistische regiem in Frankrijk door avonturen op buitenlands-politiek gebied te versterken. De grote bourgeoisie en de liberale adel van Italië hoopten door een oorlog de eenwording van Italië onder leiding van de in Piemont regerende dynastie Savooie te kunnen realiseren. De oorlog brak op 29 april 1859 uit.

Na de beslissende slag bij Solferino (24 juli 1859), waarin het Oostenrijkse leger werd verslagen, sloot Napoleon III, geschrokken van de omvang van de nationale bevrijdingsbeweging in Italië en in een poging de politieke verbroekeling van Italië in stand te houden, op 11 juli, achter de rug van Sardinië, in Villafranca een afzonderlijke vrede met Oostenrijk. Krachtens het vredesverdrag bleef Venetië verder onder Oostenrijkse heerschappij en kreeg Frankrijk Lombardije, dat het later ruilde tegen Savooie en Nice. De bepalingen van de vrede van Villafranca vormden de grondslag van het definitieve vredesverdrag, dat op 10 november 1859 in Züriich werd getekend.

48 *Vrede van Bazel* — op 5 april 1795 tussen Frankrijk en Pruisen gesloten afzonderlijk vredesverdrag, waarmee Pruisen zijn bondgenoten in de eerste anti-Franse coalitieoorlog verried.

49° *Politiek van de vrije hand** noemde de Pruisische minister van buitenlandse zaken von Schleinitz in 1859 de politiek van Pruisen gedurende de oorlog tussen Frankrijk en Piemont enerzijds en Oostenrijk anderzijds. In de heersende kringen werd daaronder officieel verstaan, dat deze politiek daarin moest bestaan, dat men zich bij geen der strijdende partijen aansloot, maar dat men zich evenmin neutraal verklaarde.

50 *Crédit mobilier* (Société générale de crédit mobilier) — een Franse bank, gesticht door de gebroeders Péreire en bij dekreet van 18 november 1852 officieel erkend. Haar voornaamste bronnen van inkomsten waren speculaties aan de beurs met effecten van de door haar gestichte naamloze vennootschappen. De bank was nauw verbonden met en stond onder de protektie van de regering van Napoleon III. In 1867 ging de bank failliet, in 1871 volgde haar liquidatie.

51 *Rijnbond* — een vereniging van de staten van Zuid- en West-Duitsland, in juli 1806 onder protektoraat van Napoleon I in het leven

- geroepen. De vorming van dit politieke en militaire blok in Duitsland was een uitvloeisel van Napoleons overwinning op Oostenrijk in 1805. Van de bond maakten aanvankelijk zestien en later alle Duitse staten, behalve Pruisen en Oostenrijk, deel uit. De leden van de Rijnbond waren praktisch vazallen van Frankrijk. De bond viel in 1813, na de nederlagen van Napoleons leger in Duitsland, uiteen.
- 52 Nadat Oostenrijk door Frankrijk in juli 1805 was verslagen en de Rijnbond van Duitse staten was gevormd, deed de Oostenrijkse keizer Frans I in augustus 1806 afstand van de Duitse keizerskroon; daarmee hield het zogenaamde Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie op te bestaan.
- 53 Alle in de nabijheid van de Franse grens gelegen vestingen van de Duitse Bond hadden gemengde garnizoenen, bestaande uit Oostenrijkse, het merendeel, en Pruisische soldaten.
- 54 De *na-maartse regering* was het reactionaire bewind van vorst Schwarzenberg, dat in november 1848 was gevormd na de nederlaag van de burgerlijk-democratische revolutie, die ingeleid werd door de Weense volksopstand van 13 maart 1848.
- 55 In augustus 1863 kwam op instigatie van de Oostenrijkse keizer Frans Jozef in Frankfort a.d. Main een congres van Duitse vorsten bijeen ter bespreking van het ontwerp tot hervorming van de Bond, dat door Oostenrijk was ingediend en waarmee het naar de feitelijke hegemonie streefde. Willem I van Pruisen weigerde aan het vorstencongres deel te nemen, en daar ook nog enkele kleine staten zich niet volledig achter Oostenrijk wensten te scharen, leverde het congres geen resultaat op.
- 56 '*Reële politiek*' (Realpolitik) werd door tijdgenoten de politiek van Bismarck genoemd; men verstond er in het bijzonder een berekenende politiek onder.
- 57 Het betrof hier de Franse gezant Beaurau (zie verder noot 39).
- 58 Op 5 augustus 1796 werd in Berlijn een geheim verdrag gesloten tussen Pruisen en de Franse Republiek, waarin de koning van Pruisen tegen territoriale schadeloosstelling Frankrijk het recht verleende op de door Franse troepen bezette gebieden op de linker Rijnsoever, waarvan het grootste deel vroeger aan Rijksduitse vorstenbisdommen had behoord. Bij het regelen van de territoriale kwesties door de op instigatie van Napoleon handelende zogenaamde Rijksdeputatie (zie noot 40) kreeg Pruisen als schadeloosstelling het gesekulariseerde bisdom Munster en enkele andere bezittingen in het westen van Duitsland.
- 59 Aan de in 1805 gevormde en tegen Frankrijk gerichte derde coalitie werd deelgenomen door Engeland, Oostenrijk, Rusland, Zweden en

het koninkrijk Napels. Pruisen had zich neutraal verklaard en daarom geweigerd aan de coalitie mee te doen. In november 1805 sloot het in Potsdam met Rusland een overeenkomst, waarin het zich verplichtte tegen Napoleon op te treden ingeval Pruisens poging om tussen Frankrijk en de derde coalitie te bemiddelen van de hand gewezen zou worden. Enkele weken later, op 15 december, sloot echter Pruisen een akkoord met Frankrijk, waardoor Pruisen in ruil voor het afstaan van vrij kleine stukken grond aan de Rijn en elders het keurvorstendom Hannover in zijn bezit kreeg. Toen Napoleon na zijn overwinning op de derde coalitie de hegemonie van Frankrijk in het westen en zuiden van Duitsland had gevestigd, zag Pruisen zich toch gedwongen in september 1806 aan de kant van de vierde coalitie (Engeland, Rusland, Pruisen, Zweden) aan de oorlog tegen Frankrijk deel te nemen. Op 14 oktober 1806 werd het Pruisische leger in de dubbele slag bij Jena en Auerstedt vernietigend verslagen.

60 De *Tohnie* kreeg onder leiding van Pruisen in 1834 zijn definitieve vorm. Pruisen was er sinds 1819 slechts in geslaagd met enkele kleine Duitse staten — de grootste was Hessen-Darmstadt — douaneover-eenkomsten te treffen. De Tolunie was een vereniging van afzonderlijke Duitse staten op het gebied van de economische politiek onder hegemonie van Pruisen, waarbij de onderlinge douaneregelingen, de zgn. binnentarieven, werden afgeschaft en men tot gemeenschappelijke buitentarieven kwam. De Tolunie omvatte geleidelijk alle Duitse staten met uitzondering van Oostenrijk, de vrije Hanzesteden (Lübeck, Hamburg, Bremen) en een paar kleine staten in Noord-Duitsland. De Tolunie, die in het belang van een algemene Duitse markt was geschapen, droeg in belangrijke mate bij tot de politieke eenwording van Duitsland in 1871.

61 *Cultuurstrijd* (Kulturkampf) — een uit burgerlijk-liberale kringen afkomstige, alom gebruikte benaming voor de door de regering-Bismarck in de jaren *70 getroffen maatregelen, die ten uitvoer werden gelegd onder de leuze van strijd voor een wereldlijke cultuur. De maatregelen richtten zich tegen de katholieke kerk en de Centruumpartij, die steun verleenden aan de separatistische en anti-Pruisische tendensen, die onder de landheren, de bourgeoisie en deels ook onder de boeren in alle katholieke streken van Pruisen en in de staten in het zuiden en westen van Duitsland leefden. De regering-Bismarck gebruikte de strijd tegen het katholicisme als een voorwendsel om ook de nationale onderdrukking in de onder Pruisische heerschappij geraakte Poolse gebieden te versterken. Deze politiek van Bismarck moest tegelijkertijd bij de arbeiders religieuze hartstochten losmaken en hen daardoor van de klassenstrijd afhouden. In het begin van de tachtiger jaren trok

Bismarck, met het oog op de sterke groei van de arbeidersbeweging, het grootste deel van deze maatregelen in ten einde de reactionaire krachten hechter aaneen te sluiten.

62 Engels heeft die liberalen op het oog, die verlangden dat Duitsland in een federale staat werd veranderd, in de geest van het in autonome kantons ingedeelde Zwitserland.

63 Het *lied over de Vrouwe von Droste—Vischering* ontstond in 1845 als een parodie op het 'heilige kleed' in Trier, waarnaar in die jaren bedevaarten werden ondernomen.

Het *lied over burgemeester Tschech* ontstond in 1844. Tschech, tot 1841 burgemeester van Storkow, had op 26 juli 1844 twee schoten gelost op Frederik Willem IV, zonder hem echter te raken.

Beide liederen zijn gepubliceerd in 'Historische Volkslieder der Zeit von 1756 bis 1871', deel 2.

64 In november/december 1848 had de contrarevolutionaire staatsgreep in Pruisen plaats, waarmee een tijdperk van reactie werd ingeluid. Op 1 november 1848 kwam het openlijk contrarevolutionaire ministerie- Brandenburg-Manteuffel aan het bewind. Op 9 november werd de Pruisische Nationale Vergadering een 'Allerhoogste Boodschap' van de koning ter kennis gebracht, waarin de vergadering op reces werd gestuurd en haar zetel naar het provinciestedje Brandenburg werd verplaatst. De in Berlijn achtergebleven meerderheid van de Nationale Vergadering werd door generaal Wrangel met zijn troepen op 15 november uiteengejaagd. De staatsgreep eindigde met de ontbinding van de vergadering op 5 december en met de openbaarmaking van de zgn. geotrooieerde grondwet.

Daarmee werd het systeem van twee Kamers ingevoerd. De koning had het recht de door de Kamers aanvaarde wetten te verwerpen of afzonderlijke artikelen van de grondwet zelf te herzien. Deze grondwet bevatte echter nog enkele democratische verworvenheden, waaronder vooral het algemene kiesrecht. Eind april 1849 ontbond Frederik Willem III de op grond van de geotrooieerde grondwet gekozen Tweede Kamer en vaardigde op 30 mei een nieuwe kieswet uit, die het drie-klassestelsel invoerde. Dit stelsel berustte op een hoge vermogenscensus en op ongelijke vertegenwoordiging van de verschillende lagen der bevolking. Steunend op de serviele meerderheid van het nieuwe Huis van Afgevaardigden wist de koning een nog reactionairder grondwet aangenomen te krijgen, die op 31 januari 1850 van kracht werd. De Eerste Kamer (Hogerhuis), voornamelijk uit vertegenwoordigers van de adel bestaande, bleef gehandhaafd. In november 1850 kwam het ministerie-Manteuffel aan het bewind, dat de periode van scherpste politieke reactie tot 1858 voortzette.

- 65 Wegens de ongeneeslijke geestesziekte van koning Willem I werd diens broer, prins Willem van Pruisen, in 1842 tot regent benoemd (na de dood van Frederik Willem IV in januari 1815 werd de prins regent de naam Willem I koning van Pruisen). In 1848 gaf de prins het kabinet-Manteuffel zijn congé en vormde een regering van gematigde liberalen. In de burgerlijke pers werd deze koers overdreven bejubeld als *Nieuw Tijdperk*. In werkelijkheid was de politiek van Willem I uitsluitend gericht op het versterken van de machtsposities van de Pruisische monarchie en de jonkers. Het Nieuwe Tijdperk vormde in feite de voorbereiding tot de diktatuur van Bismarck, die in september 1871 aan de macht kwam.
- 66 De burgerlijk-liberale meerderheid in het Huis van Afgevaardigden van het Pruisische parlement had in februari 1860 geweigerd zijn toestemming te verbinden aan het door minister van Roon ingediende plan tot reorganisatie van het leger. De regering wist echter kort nadien van de bourgeoisie de middelen gevoteerd te krijgen om 'het leger op langere termijn op oorlog voor te bereiden en zijn strijdbaarheid te verhogen', wat betekende, dat met de voorgenomen reorganisatie een begin kon worden gemaakt. In maart 1862 weigerde de liberale meerderheid in de Kamer de militaire uitgaven toe te staan, waarop de regering het parlement (de Landdag) ontbond en nieuwe verkiezingen uitschreef. Eind september 1862 werd een contrarevolutionair ministerie-Bismarck gevormd, dat in oktober daaropvolgend opnieuw de Landdag naar huis stuurde en met de reorganisatie van het leger begon, waarvoor het middelen uitgaf zonder daartoe door de Landdag gemachtigd te zijn. De kwestie van de reorganisatie van het Pruisische leger was de aanleiding tot het zogenaamde grond-wetsconflict tussen de Pruisische regering en het Huis van Afgevaardigden, dat pas werd opgelost toen de bourgeoisie na de overwinning van Pruisen op Oostenrijk in 1871 voor Bismarck de vlag streek.
- 67 Krachtens de bepalingen van het protocol van Londen over de integriteit van het Deense koningshuis, dat op 8 mei 1814 door Rusland, Oostenrijk, Engeland, Frankrijk, Pruisen en Zweden samen met vertegenwoordigers van Denemarken werd getekend, bleef het hertogdom Holstein in de Duitse Bond en werd het tegelijkertijd bij Denemarken aangesloten. Het hertogdom Sleeswijk ging over in het bezit van het Deense koninkrijk, waarbij het enkele speciale rechten behield, die door de heersende klassen van Denemarken echter niet werden gerespecteerd. Deze gaven hun pogingen niet op beide hertogdommen volledig onder hun heerschappij te brengen. De Deense regering publiceerde in 1814 een grondwet, die in strijd met het protocol van

Londen de onafhankelijkheid en het zelfbestuur van beide hertogdommen uitsloot. De Deense regering verklaarde zich slechts onder druk van de Duitse Bondsdag in 1858 bereid de grondwet niet in Holstein van kracht te doen zijn, onder voorwaarde echter dat Holstein zou meebetalen in de nationale uitgaven. Sleeswijk bleef volledig deel uitmaken van het Deense koninkrijk. Op 13 november 1863 nam het Deense parlement een nieuwe grondwet aan, waarin de volledige aansluiting van Sleeswijk aan Denemarken werd geproklameerd.

- 68 De *Nationale Vereniging* werd op 15/16 september 1859 op een congres van burgerlijke liberalen van de Duitse staten in Frankfort a.d. Main opgericht. De oprichters van de vereniging, die de belangen van de Duitse bourgeoisie vertegenwoordigden, stelden zich tot doel geheel Duitsland met uitzondering van Oostenrijk onder de hegemonie van Pruisen te verenigen. Na de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866 en na de vorming van de Noordduitse Bond verklaarde de vereniging zichzelf in november 1867 voor ontbonden.
- 69 Toespeling op het boek van Lodewijk Napoleon 'Des idées napoléoniennes', in 1839 in Parijs verschenen.
- 70 Tijdens de nationale bevrijdingsopstand in Polen werd op 8 februari 1863 te St. Petersburg op instigatie van Bismarck een conventie ondertekend door de Russische minister van buitenlandse zaken Gortsjakow en de vertegenwoordiger van de Pruisische regering generaal von Alvensleben. De conventie voorzag in gezamenlijke troepenbewegingen tegen de opstandelingen en gaf de troepen ook het recht bij het achtervolgen van de opstandelingen de staatsgrenzen te overschrijden. Nog voordat de conventie was ondertekend bezetten Pruisische troepen de grens ten einde te verhinderen dat opstandelingen op Pruisisch gebied kwamen. Hoewel de conventie niet werd geratificeerd, werd het de regering van tsaar Alexander II er aanzienlijk gemakkelijker door gemaakt de Poolse opstand te onderdrukken.
- 71 Gedurende de Sleeswijk-Holsteinse bevrijdingsoorlog tegen Denemarken (1848/50) speelde Oostenrijk een contrarevolutionaire rol, terwijl Pruisen en andere staten van de Duitse Bond de kant van de opstandelingen hadden gekozen, al was het slechts met het oog op de openbare mening in Duitsland. Er werd een schijnoorlog tegen Denemarken gevoerd, waarbij het revolutionaire leger van Sleeswijk-Holstein herhaaldelijk door Pruisen en de andere staten werd verraden; op 26 augustus 1848 werd een wapenstilstand gesloten. Eind maart 1849 werden de krijgshandelingen hervat. De met wisselend succes uitgevoerde militaire acties eindigden met een nieuw verraad van Pruisen, dat op 2 juli 1850, mede onder zware druk van Oostenrijk, vrede

sloot met Denemarken en de bevolking van Sleeswijk-Holstein. Haar lot overliet. In dezelfde maand werd het leger van Holstein door Deense troepen verslagen. In de winter van werden Oostenrijkse en Pruisische troepen na aandringen van Oostenrijk naar Holstein gestuurd om de ontwapening van het opstandelingenleger te bespoedigen.

- 72 Na de dood van koning Frederik VII van Denemarken stelden Oostenrijk en Pruisen op 16 januari 1864 aan de Deense regering het ultimatum om de grondwet van 1863, waarin de volledige aansluiting van Sleeswijk bij Denemarken werd geproklameerd, af te schaffen. Het ultimatum werd afgewezen; het kwam tot oorlog, die in juli 1864 eindigde met de nederlaag van het Deense leger. Frankrijk en Rusland namen gedurende de gehele oorlog een welwillende neutraliteit tegenover Oostenrijk en Pruisen in acht. In het op 30 oktober 1864 in Wenen gesloten vredesverdrag werden Sleeswijk en Holstein tot gemeenschappelijk bezit van Oostenrijk en Pruisen verklaard; na de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866 werden ze door Pruisen geannexeerd.
- 73 Het *protokol van Warschau* van 5 juni 1851, ondertekend door Rusland en Denemarken, legde, evenals het *protokol van Londen* van 8 mei 1852 (zie noot 67), regels vast voor de troonopvolging voor de bezittingen van de Deense kroon, waaronder de hertogdommen Sleeswijk en Holstein.
- 74 De *expeditie naar Mexico* (1861/67) was een gewapende interventie van Frankrijk (aanvankelijk samen met Spanje en Engeland), die ten doel had de Mexicaanse revolutie neer te slaan en Mexico in een kolonie van de grote Europese mogendheden te veranderen. Daarenboven wilden de indringers Mexico als opmarsgebied voor hun inmenging in de Amerikaanse burgeroorlog, ter ondersteuning van de Zuidelijke staten. Hoewel de Fransen erin waren geslaagd in de zomer van 1863 de hoofdstad Mexico in te nemen en in 1864 een keizerrijk uit te roepen met de Oostenrijkse aartshertog Maximiliaan als keizer, moesten de Fransen zware nederlagen inkasseren van het heldhaftig vechtende Mexicaanse volk. In maart 1867 was Frankrijk gedwongen zijn troepen uit Mexico terug te trekken.
- 75 '*Frischer fröhlicher Krieg*'* — bekende uitdrukking, voor het eerst gebruikt door de reactionaire historicus Heinrich Leo in juni 1853 in nr. 61 van 'Volksblatt für Stadt und Land'.
- 76 De grondwet van de *Noordditsche Bond*, waartoe 19 staten en drie vrije steden behoorden, werd op 17 april 1867 door de constituerende Rijksdag aangenomen. De koning van Pruisen werd tot president van de Bond en tot opperbevelhebber van het bondsleger verklaard, ter

wijl hem ook de leiding van de buitenlandse politiek werd opgedragen. De wetgevende bevoegdheden van de Rijksdag waren zeer beperkt. Saksen, dat aan de kant van Oostenrijk aan de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866 had deelgenomen, werd na het einde van de oorlog gedwongen tot de Noordduitse Bond toe te treden en zijn grondwet te erkennen. Deze grondwet diende later als basis voor de grondwet van het Duitse rijk.

- 77 Het betreft de diplomatieke voorbereiding van de oorlog van Pruisen tegen Oostenrijk door Bismarck. Begin maart 1866 gelukte het von der Goltz, de Pruisische gezant in Parijs, Napoleon III te bewegen tot de verklaring, dat hij tegenover Pruisen ingeval van oorlog met Oostenrijk een welwillende neutraliteit in acht zou nemen en de aanspraken van Pruisen op de leidende rol bij het verenigen van de Noordduitse staten zou ondersteunen, een en ander tegen territoriale compensaties voor Frankrijk. Tegelijkertijd ging Bismarck in Berlijn aan het onderhandelen met de Italiaanse generaal Govone over een gemeenschappelijk optreden van Italië en Pruisen in een oorlog tegen Oostenrijk. Bismarck, die erop spekuleerde dat de inhoud van zijn besprekingen met Govone ter ore zou komen van Napoleon III, gaf te verstaan dat hij geen bezwaren zou opperen wanneer Frankrijk Duits gebied tussen Rijn en Moezel zou verlangen, mits Frankrijk aan de vorming van een Pruisisch-Italiaanse alliantie niets in de weg zou leggen. De onderhandelingen met Govone eindigden op 8 april 1866 met het sluiten van een geheim akkoord tussen Pruisen en Italië over een offensief en defensief verbond. Ingeval van een overwinning op Oostenrijk zou Venetië bij Italië worden gevoegd.
- 78 De *Duitse burgeroorlog van 1866* — benaming voor de oorlog tussen Pruisen en Oostenrijk: aan de kant van Oostenrijk werd eraan deelgenomen door Saksen, Hannover, Beieren, Baden, Württemberg, Keurhessen, Hessen-Darmstadt en nog enkele leden van de Duitse Bond; aan de kant van Pruisen stonden Mecklenburg, Oldenburg, enkele Noordduitse staten en drie vrije steden.
- 79 In juni 1866 beklaagde Oostenrijk zich in de Bondsdag erover, dat Pruisen de overeenkomst over het gemeenschappelijke bestuur over de hertogdommen Sleeswijk en Holstein had geschonden. Bismarck weigerde zich te onderwerpen aan de uitspraak van de Bondsdag, die hierna op voorstel van Oostenrijk Bismarck de oorlog verklaarde. Door de militaire successen van Pruisen werd de Bondsdag gedwongen zijn zetel van Frankfort naar Augsburg te verplaatsen en op 24 augustus 1866 zijn werkzaamheden te staken.
- 80 Engels doelt hier achtereenvolgens op de volgende handelingen van de

regering-Bismarck in verband met de oorlog van 1866 tegen Oosten

Het geheime akkoord met Italië (zie noot 77), waarbij verplicht Oostenrijk de oorlog te verklaren, ingeval het in e oop de daaropvolgende drie maanden tot oorlogshandelingen tussen ruisen en Oostenrijk mocht komen;

in september 1865 vinden tussen Bismarck en Napoleon III en in maart 1866 tussen graaf von der Goltz en Napoleon besprekingen plaats, waarbij Bismarck zich tracht te verzekeren van de neutraliteit van Frankrijk in de voorbereide oorlog en hij bij Napoleon III de indruk tracht te wekken, dat deze oorlog voor Pruisen uitermate uitputtend zal worden. Zonder zich vast te leggen suggereert Bismarck de mogelijkheid van territoriale concessies aan Frankrijk ten koste van België en Luxemburg en van enkele Pruisische bezittingen langs de Rijn;

in juli 1866 wordt in Silezië een legioen samengesteld, bestaande uit Hongaarse soldaten die in Pruisische krijgsgevangenschap zijn geraakt; het bevel hierover krijgt de Hongaarse generaal Klapka, alsmede andere Hongaarse officieren, die aan de revolutie van 1848/49 hadden deelgenomen; het legioen overschrijdt de Hongaarse grens, maar keert al spoedig naar Silezië terug en wordt wegens beëindiging van de oorlog ontbonden;

annexatie door Pruisen van het koninkrijk Hannover, van het keurvorstendom Hessen-Kassel, van het hertogdom Nassau en van de vrije stad Frankfort a.d. Main, die aan de kant van Oostenrijk aan de oorlog hadden deelgenomen.

- 81 In september 1866 nam de Pruisische Landdag met 230 tegen 75 stemmen het door Bismarck ingediende voorstel aan een verklaring van indemniteit af te leggen, d.w.z. een bekrachtiging achteraf van een handeling waartoe men niet gerechtigd was, in dit geval dus een verklaring, waarbij de Pruisische regering werd ontlast van de verplichting verantwoording af te leggen van de tijdens het grondwetsconflict (zie noot 66) gedane uitgaven: Een volledige kapitulatie van de burgerlijke oppositie.
- 82 Bij *Königgr'dtz* (Hradec Kralové), in de nabijheid van het dorp Sadowa, werd op 3 juli 1866 de beslissende slag in de oorlog tussen Pruisen en Oostenrijk uitgevochten. Ze eindigde met de volledige nederlaag van de Oostenrijkse troepen.
- 83 *The Manchester Guardian*⁹ — Engels dagblad, orgaan van de aanhangers van de vrijhandel, later van de Liberale partij; verschijnt sinds 1821 in Manchester.
- 84 Het *Tolparlement* was het in 1867 gevormde hoogste orgaan van de

na de oorlog van 1866 gereorganiseerde Tolunie (zie noot 60), dat zich uitsluitend met de handels- en douanepolitiek diende bezig te houden. Bismarck daarentegen was erop uit de bevoegdheden van dit orgaan ook tot politieke kwesties uit te strekken, waarbij hij op het hardnekkige verzet van de vertegenwoordigers van Zuid-Duitsland stuitte.

- 85 De *Main-linie* vormde de grens tussen de Noordduitse Bond en de Zuidduitse staten.
- 86 De *Luxemburgse Duitse keizers* (van de dynastie Luxemburg) bezaten oorspronkelijk slechts het kleine graafschap Luxemburg, doch bezetten met onderbrekingen van 1308 tot 1437 de troon van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie. Tevens kon deze dynastie van 1310 tot 1437 de Tsjechische kroon en van 1387 tot 1437 ook de Hongaarse kroon haar eigen noemen.
- 87 Volgens het vredesverdrag, dat op 3 oktober 1866 tussen Oostenrijk en Italië in Wenen was gesloten, werd Venetië aan Italië teruggegeven. Aan de eis van Italië ten aanzien van het aan Oostenrijk behorende Zuid-Tirol en Triëst werd evenwel niet voldaan.
- 88 "*Geografisch begrip*" d la Metternich — een door de Oostenrijkse kanselier Metternich op Italië slaande uitdrukking: 'Italië is een geografische benaming', die door hem werd gebruikt in een aan graaf Apponyi, gezant te Parijs, gerichte dépêche. Later paste hij de uitdrukking ook op Duitsland toe.
- 89 De *Londense conferentie* over Luxemburg, waaraan werd deelgenomen door Oostenrijk, Rusland, Pruisen, Frankrijk, Italië, Nederland, België en Luxemburg, had onder leiding van de Britse minister van buitenlandse zaken van 7 tot 11 mei 1867 plaats. In het op 11 mei ondertekende verdrag werd Luxemburgs neutraliteit geproklameerd. De hertogelijke titel bleef voorbehouden aan de koning der Nederlanden. Pruisen moest onverwijld zijn garnizoen uit de vesting Luxemburg terugtrekken, terwijl Napoleon III moest afzien van het annexeren van Luxemburg.
- 90 In de veldslagen bij *Spichern* (Lotharingen) en *Wörth* (Elzas) op 6 augustus 1870 werden enkele Franse korpsen verslagen. Deze overwinning in het begin van de Duits-Franse oorlog bood de Pruisische generale staf de mogelijkheid offensief te opereren, het Franse leger verder te verbrokkelen en in afzonderlijke delen te verslaan.

In het gebied van *Sedan* werd op 1 september 1870 een van de hevigste veldslagen uitgevochten; op 2 september moest het Franse leger kapituleren.

- 91 De *revolutie van 4 september* was een massale opstand in Parijs, nadat het bericht over de verpletterende nederlaag van het Franse leger

bij Sedan was binnengekomen. Het bcwin^{va}_{grd} u_jgeroe^{pen}. (Zie
rijk werd ten val gebracht en de rep
ppmcus 1971*)

ook: Karl Marx, 'De burgeroorlog in Frankrijk', P. g ,

• - u_lge-

92 Hct *Pruisische Landstormreglement van . Y.* Cr¹ , •• iTaprc die
vaardigd en voorzag in de vorming van. afdelingen vnjwi i_o >

niet in militair uniform gekleed waren en in het achterland van apo
leons leger en op diens flanken een partizanenoorlog moesten voeren.

93 Het Franse Oostelijke leger onder bevel van Bourbaki deed in het
gebied van de zuidelijke Vogezen een poging de voornaamste verbind-
dingslijn van het Duitse leger te doorbreken. In de buurt van Belfort
kwam het tot een drie dagen durende strijd, waarin de Fransen het
onderspit dolven en zich terug moesten trekken, tot op Zwitsers ge-
bied. Nog tijdens de terugtocht werd door Jules Favre als vertegen-
woordiger van de Franse regering op 28 januari 1871 de conventie
inzake de wapenstilstand en de kapitulatie van Parijs ondertekend.

94 Na de zegevierende volksofstand van 18 maart 1848 te Berlijn was
koning Frederik Willem IV onder druk van de opstandelingen ge-
dwongen in de ochtend van de 19de voor de gesneuvelde barrikade-
strijders het hoofd te ontbloten.

95 Bij het definitieve vredesverdrag tussen Frankrijk en Pruisen, dat op
10 mei 1871 in Frankfort a.d. Main werd getekend, werden de Elzas
en het oostelijke deel van Lotharingen door Duitsland geannexeerd,
de voorwaarden met betrekking tot de door Frankrijk te betalen scha-
deloosstelling van vijf miljard verzwaard en de bezetting van Frans
grondgebied door Duitse troepen verlengd. Het was in feite de prijs
voor de hulp die Bismarck de regering van Versailles had verleend
bij het neerslaan van de Commune (zie ook Karl Marx, 'De burger-
oorlog in Frankrijk', Pegasus 1971).

Bij de vrede van Munster, na de Dertigjarige Oorlog, was Straatsburg,
in tegenstelling tot de Elzas en een deel van Lotharingen, bij Duits-
land gebleven. Op bevel van Lodewijk XIV werd in 1681 de stad
Straatsburg bezet als behorende tot de Elzas. De katholieke partij, die
onder leiding stond van bisschop Fürstenberg, begroette de aansluiting
bij Frankrijk en zorgde ervoor dat de Fransen geen verzet werd ge-
boden.

97 d_t TM^{<nion} — door Lodewijk XIV in de jaren 1679/80 in-

⁶ C.R.rechtbanken, die de aanspraken van Frankrijk op deze of gene ge leden van de
buurstaten, vooral op de linkeroever van de ijn, juridisch en historisch moesten
motiveren en rechtvaardigen. Op gron van de uitspraken van de chambres de réunion
werden de ge- A4 C_J d^{oOr} Franse troepen bezet en door Frankrijk geannexeerd.
et de *voorlopige Vrede van Wenen* werd op 3 oktober 1735 de oor-

log tussen Oostenrijk en Frankrijk, de zogenaamde Poolse successieoorlog 1733/35, beëindigd. Rusland en Oostenrijk hadden de kandidatuur van de keurvorst van Saksen — vanaf 1734 August III van Polen — ondersteund, Frankrijk was voor de kandidatuur van de schoonvader van Lodewijk XV, Stanislaus Leszczyński. In het vredesverdrag trok Lodewijk XV de kandidatuur van Stanislaus terug, die werd afgescheept met het hertogdom Lotharingen, voordien in het bezit van hertog Frans Stefan, die schadeloos gesteld werd met Toscane. Na de dood van Stanislaus moest Lotharingen aan de Franse kroon komen. Een en ander werd in het verdrag van Wenen van 1738 definitief vastgelegd.

- 99 Het *vestingskwadraat in Lombardije* werd gevormd door de vestingen Verona, Legnago, Mantua en Peschiera; het was een bolwerk van Oostenrijks macht in Opper-Italië.
- 100 Zie Karl Marx, 'De burgeroorlog in Frankrijk. Tweede adres van de Algemene Raad over de Duits-Franse oorlog', Pegasus 1971.
- 101 In zijn *rede voor de Rijksdag van 6 februari 1888*, tijdens de debatten over het ontwerp van de nieuwe defensiewet, stond Bismarck er op dat de sterkte van de strijdkrachten werd vergroot. Hoewel hij in feite toegaf dat het tot stand komen van een anti-Duits bondgenootschap tussen Frankrijk en Rusland tot de mogelijkheden behoorde, prees hij de door Alexander III tegenover Duitsland gevoerde politiek.
- 102 In de winter 1886/87 maakte Bismarck van een zekere verslechtering van de betrekkingen tussen Frankrijk en Duitsland en van een opgeblazen perscampagne over een vermeend oorlogsgevaar gebruik om van de Rijksdag te verlangen, dat hij het wetsontwerp inzake een aanzienlijke versterking van de strijdkrachten en het voorstel voor de militaire begroting voor de daaropvolgende zeven jaar zou goedkeuren. De meerderheid der afgevaardigden wees dit echter van de hand en wilde een versterking van het leger slechts voor de tijd van drie jaar goedkeuren. De Rijksdag werd daarop ontbonden. Bij de verkiezingen op 21 februari 1887 kregen de met Bismarck sympathiserende partijen — de Conservatieven, de Rijkspartij (Vrije Conservatieven) en de Nationaal-liberalen, die zich tot het zgn. *kartel* hadden verbonden — de meeste stemmen. De nieuwe Rijksdag keurde het door Bismarck geëiste budget goed.
- 103 *Nationaal-Duitse krach* — de economische crisis van 1873, waarmee de periode van de zgn. Oprichtersjaren, een periode van stormachtige industriële bloei, gepaard gaande met grote spekulaties en manipulaties aan de beurs, ten einde kwam.
- 104 Bedoeld zijn de vertegenwoordigers van de in 1861 opgerichte burgerlijke Partij van de Vooruitgang. Deze partij eiste de vereniging van

Duitsland onder leiding van Pruisen• f«
 IsterkTberaal
 lement voor geheel Duitsland en
 kabinet, dat verantwoording verse u
 gevaardigden. In 1866 splitste de ree
 en vormde de Nationaal-hberale P k Vooruitgang noemde
 leerde. Her resterende deel van de Pan.) van de Vwnmgang
 zich ook na 1871 nog oppositiepartij, hoewel dtc n.et meer was aa
 een frase. Uit vrees voor de arbeidersklasse en afkeer van het socta
 lisme aanvaardde deze partij de semi-absolutistische verhoudingen in
 Duitsland en kwam tot een akkoord met de Pruisische jonkers. Met
 de linkervleugel van de Nationaal-liberalcn vormde zij in 1884 de

Duits-Vrijzinnige Partij.

105 Engels bedoelt de leden van de in 1863 door Lassalle opgerichte Alge-
 mene Duitse Arbeidersvereniging (Lassalleanen genoemd) en van de
 in 1869 in Eisenach opgerichte Sociaal-democratische Arbeiderspartij
 (de Eisenachers genoemd).

De Algemene Duitse Arbeidersvereniging was een politieke orga-
 nisatie voor de arbeiders van heel Duitsland, maar stond onder in-
 vloed van de opportunistische inzichten van Lassalle en diens volge-
 lingen, die erop uit waren de arbeidersbeweging in reformistische ba-
 nen te leiden, die de economische strijd en vakorganisaties van de hand
 wezen, Bismarcks politiek van eenmaking van Duitsland van bovenaf
 steunden en met hem tot overeenstemming trachtten te komen.

De Sociaal-democratische Arbeiderspartij was tot stand gebracht met
 de steun van Marx en Engels en stond onder leiding van Bebel en
 Liebknecht; ze sloot zich aan bij de Internationale Arbeidersasso-
 ciatie (de Eerste Internationale). Deze partij stond over het geheel
 genomen op een marxistisch standpunt en bestreed het reformisme en
 nationalisme van de leiders der Lassalleanen.

Op het congres van Gotha kwam het in 1875 tot een samengaan
 van beide partijen in de Socialistische Arbeiderspartij van Duitsland.
 Het op dit congres aanvaarde program bevatte ernstige fouten en con-
 ccessies aan het lassalleanisme en werd door Marx en Engels scherp
 gekritiseerd (zie Karl Marx, 'Kritiek op het program van Gotha',
 Pegasus 1972).

106 De *Conservatieve Partij*, de partij van de Pruisische jonkers, de mili-
 taire kaste, de top van de bureaucratie en van de Lutherse klerus,
 was voortgekomen uit de uiterst rechtse vleugel van de monarchisti-
 sche fractie in de Pruisische nationale vergadering van 1848. Haar
 politiek was er een van feodalisme, chauvinisme en militarisme. ^a
 oprichting van de Noordduitse Bond vormde ze de rechtse °PP°?d®
 tegen de regering-BIsmarck, vrezend dat Bismarcks politie rui

in Duitsland zou doen 'opgaan'. In 1866 splitste de Vrije Conservatieve Partij (ook wel Rijkspartij genoemd) zich van de Conservatieven af; ze vertegenwoordigde de belangen van de grote agrariërs en een deel van de industriëlen en steunde zonder voorbehoud Bis- marcks politiek.

De *Nationaal-liberalen*, een partij van de in het bijzonder Pruisische bourgeoisie, ontstond na scheuring in de burgerlijke Partij van de Vooruitgang (noot 104). De Nationaal-liberalen hadden de aanspraken van de bourgeoisie op de politieke heerschappij laten varen ter wille van de materiële belangen van deze klasse; als hun voornaamste doel zagen zij de vereniging van de Duitse staten onder Pruisische leiding. Na de eenwording van Duitsland ontwikkelde de Nationaal- liberale Partij zich definitief tot de partij van de grote bourgeoisie en van de industriemagnaten, waarbij zij zich steeds meer van haar eigen vroegere liberale eisen en opvattingen verwijderde.

- 107 *Verdragen met de Zuidduitse staten* (Baden, Hessen, Beieren, Württemberg) over hun toetreding tot de Noordduitse Bond. In die in november 1870 gesloten verdragen werd vastgelegd, dat in de grondwet van de Noordduitse Bond wijzigingen dienden te worden aangebracht die de leden van de Bond een wat grotere mate van zelfstandigheid moesten geven. De speciale rechten, die enkele Zuidduitse staten zich hierdoor hadden verworven, werden verankerd in de op 16 april 1871 aangenomen grondwet van het Duitse rijk.
- 108 Krachtens de grondwet van de Noordduitse Bond werden de leden van de *Bondsraad* benoemd door de regeringen van alle leden-staten. De Bondsraad moest naast de Rijksdag wetten aannemen en toezien op de uitvoering ervan.
- 109 *Schepenrechtbanken* werden na de revolutie van 1848 in enkele Duitse staten ingevoerd en in 1871 in geheel Duitsland. Ze bestonden uit een in overheidsdienst zijnde rechter en twee bijzitters (schepenen), die deelnamen aan de procesvoering, waarbij zij, anders dan de bijzitters bij een juryrechtbank, niet alleen de schuld vaststelden, maar ook de strafmaat bepaalden. Het ambt van schepen stond alleen voor gegoeede burgers open. De schepenrechtbanken behandelden overigens slechts lichtere strafzaken.
- 110 Het *algemene landrecht* voor de Pruisische staten van 1794, dat een samenvatting vormde van het burgerlijke recht, van het handels-, wissel-, zee- en verzekeringsrecht en van het straf-, kerkelijk, staats- en administratief recht, verankerde het achtergebleven karakter van het feodale Pruisen op het gebied van de rechtspraak; het bleef in grote lijnen geldig tot 1900.
- 111 In maart 1888 werd door de regering-Salisbury een wetsontwerp in

gediend inzake een herziening van het plaatselijke bestuur; in augustus van hetzelfde jaar werd dit wetsontwerp door het parlement aangenomen. Volgens deze herziening werden de taken van de sheriff overgenomen door gekozen graafschapsraden, onder welke de beclastingenvordering, de plaatselijke financiën etc. ressorteerden. Voor deze raden was elkeen verkiesbaar die het stemrecht voor het parlement bezat, alsmede vrouwen ouder dan 30 jaar. Met deze burgerlijk-democratische hervorming wilde de conservatieve regering haar positie versterken en de aandacht van de brede massa's van het volk afleiden van de stijgende uitgaven voor haar agressieve buitenlandse politiek en voor leger en vloot.

- 112 *Ultrarantisme* — uiterst reactionaire richting van het katholicisme, die elk streven naar een nationale kerk van de hand wees en opkwam voor het recht van de paus zich in de interne aangelegenheden van elke staat te mengen. De toenemende invloed van het ultrarantisme in de tweede helft van de 19de eeuw kwam o.a. tot uiting in de vorming van katholieke partijen in diverse landen van Europa en in de afkondiging van het dogma der onfeilbaarheid van de paus door het Vatikaanse Concilie in 1870.
- 113 Op 20 september 1870 marcheerden troepen van het Italiaanse koninkrijk de stad Rome binnen, die tot dan toe onder het gezag van de paus had gestaan. Bij een referendum sprak de overweldigende meerderheid van de inwoners van de kerkelijke staat zich uit voor aansluiting bij Italië. Per koninklijk dekreet werd daarop de aansluiting van Rome bij Italië afgekondigd. Daarmee was de politieke eenwording van het land voltooid en de wereldlijke macht van de paus afgeschaft. In 1871 werd een wet uitgevaardigd, waarbij de paus de staatkundige soevereiniteit slechts binnen de grenzen van het Vatikaan kon uitoefenen. De paus excommuniceerde hierop degenen die verantwoordelijk waren voor de bezetting van Rome; hij wenste de wet niet te erkennen en noemde zich een 'gevangene in het Vatikaan'. Het conflict tussen de paus en de Italiaanse regering werd met het concordaat van 1929 officieel bijgelegd.
- 114 Bedoeld zijn de kleine groepen afgevaardigden van de Polen en Elzassers in de Rijksdag, alsmede de na 1866 in Hannover gevormde separatistische Duits-Hannoveraanse Rechtspartij, welke aanhangers opkwamen voor het herstel van het koninkrijk Hannover onder de dynastie der Welfen, die tot de annexatie van Hannover door Pruisen in 1866 de troon bezette.
- 115 *Belediging van Bismarck* — bedoeld wordt de door Bismarck in 1876/77 ingediende aanklacht wegens belediging tegen enkele con

servatieve journalisten en politici, die zijn deelnemen aan beurs-spekulaties en aandelenmanipulaties in de pers aan de kaak hadden gesteld.

- 116 *Gang naar Canossa* noemt Engels de vergaande concessies die Bismarck in de jaren 1878/87 aan de klerikale kringen en aan paus Leo XIII had gedaan. Deze concessies kwamen in wezen neer op de erkenning, dat de 'Cultuurstrijd' (zie noot 61) een fiasco had geleden. Bismarck, die bij het begin van het conflict met de katholieke kerk in mei 1872 in de Rijksdag had verklaard 'Naar Canossa gaan we niet', moest aan het eind van de jaren '70, toen hij de steun van de katholieke Centrumpartij nodig had en toen hij naar de gunst van de paus dong, nagenoeg alle voordien uitgevaardigde anti-katholieke wetten intrekken. De voornaamste vertegenwoordigers van de anti-katholieke politiek dwong hij tot aftreden.

De uitdrukking 'naar Canossa gaan' wordt ontleend aan de deemoedige bedevaart van de Duitse keizer Hendrik IV naar Canossa (Noord-Italië) in het jaar 1077, waar hij paus Gregorius VII op zijn knieën smeekte zijn excommunicatie ongedaan te maken.

- 117 *Socialistenwet* — benaming van de wet die door Bismarck op 21 oktober 1878 werd uitgevaardigd en die de sociaal-democratie onwettig verklaarde. De kranten van de arbeiders, hun verenigingen en clubs werden verboden, hun bezittingen in beslag genomen; massale arrestaties en uitwijzingen waren het gevolg. Ondanks deze onderdruk-kingsmaatregelen werkte de sociaal-democratische partij illegaal verder. Het gelukte de arbeidersklasse tenslotte op 1 oktober 1890 deze uitzonderingswet opgeheven te krijgen.
- 118 *Septennaat* (van het Latijnse septem — zeven) — defensiewet, die door Bismarck in 1874 in de Rijksdag werd ingediend en verband hield met het door hemzelf ontketende geschreeuw over een oorlogsgevaar van de kant van Frankrijk. Deze wet voorzag in het goedkeuren van de militaire uitgaven en in verhoging van de werkelijke sterkte van het leger in vredetijd tot 401.000 man, en wel voor de tijd van zeven jaar.

Alexander I (1777—1825): tsaar van Rusland (1801/25).

Alexander II (1818—1881): tsaar van Rusland (1855/81).

Alexander III (1845—1894): tsaar van Rusland (1881/94).

Aristoteles (384—322 v.o.j.): Grieks filosoof, dialektisch denker; hij weifelde tussen materialisme en idealisme; verdedigde in zijn economische opvattingen het stelsel van de slavenhoudersmaatschappij.

Augustenburg, Friedrich (Frederik) (1829—1880): hertog van Sleeswijk- Holstein-Sonderburg-Augustenburg, vanaf 1852 pretendent naar de troon van Sleeswijk-Holstein; werd in 1863 hertog van Sl.-H. onder de naam Frederik VIII.

Babeuf, François-Noël (Gracchus) (1760—1797): Frans revolutionair, utopisch communist; organisator van de 'Samenzwering der Gelijken'.

Beaurau: Frans gezant aan het hof van Frederik II.

Bebel, August (1840—1913): marxist, medeoprichter en een der belangrijkste leiders van de Duitse sociaal-democratie; vriend en leerling van Marx en Engels; van 1878 tot 1890 gaf hij leiding aan de illegale strijd van de verboden sociaal-democratische partij; bekwaam parlementariër.

Benedetti, Vincent comte de (1817—1900): Frans diplomaat, gezant in Berlijn (1864/70).

Bernstein, Eduard (1850—1932): sociaal-democraat, publicist, redacteur van het blad 'Der Sozialdemokrat' (1881/90); trad na de dood van Friedrich Engels openlijk op als revisionist van het marxisme en was een der leiders van de opportunistische vleugel van de Duitse sociaal-democratie en van de Tweede Internationale.

Bismarck, Otto Fürst von (1815—1898): staatsman en diplomaat; vertegenwoordigde de belangen van de Pruisische jonkers; minister-president van Pruisen (1862/72 en 1873/90) en rijkskanselier van Duitsland (1871/90); voltooidde de vereniging van Duitsland, bevorderde het bondgenootschap tussen jonkers en grote bourgeoisie en stimuleerde de groei van het Pruisisch-Duitse militarisme; ontketende in 1870 de oorlog tegen Frankrijk en steunde de Franse bourgeoisie bij het neerslaan van de Commune; dreef in 1878 de Socialistenwet door, die door de strijd van de arbeidersklasse in 1890 moest worden ingetrokken, hetgeen een voorname oorzaak werd van zijn val.

Bleichröder, Gerson von (1822—1893): hoofd van een groot bankiershuis

in Berlijn, particuliere bankier van Bismarck, diens niet-officiële adviseur op financieel gebied en bemiddelaar bij tal van speculaties.

Bonaparte zie Napoleon III.

Bourbaki, Charles-Denis Sauter (1816—1897): Frans generaal, nam deel aan de Krim-oorlog (1853/56), voerde in de Italiaanse oorlog (1859) het bevel over een divisie, was in de oorlog van 1870/71 eerst bevelhebber van de Garde, daarna van het 18de Korps en het Oostelijke leger.

Camphausen, Ludolf (1803—1890): bankier in Keulen, een der leiders van de liberale bourgeoisie in het Rijnland; minister-president van Pruisen (maart tot juni 1848), voerde een verraderlijke politiek van compromis met de contrarevolutionaire krachten.

Catharina II (1729—1796): tsarin van Rusland (1762/96).

Christiaan, hertog van Glicksburg (1818—1906): vanaf 1852 Deens troonopvolger; koning van Denemarken onder de naam Christiaan IX (1863 —1906).

Crawford, Emily (1831—1915): Engelse journaliste, correspondenten van een reeks van Britse kranten in Parijs.

Dühring, Eugen Karl (1833—1921): eclecticisch filosoof en vulgair-econoom, vertegenwoordiger van het reactionaire kleinburgerlijke socialisme; zijn filosofie was een mengeling van idealisme, vulgair-materialisme en positivisme; metafysicus; van 1863 tot 1877 privaat-docent aan de universiteit van Berlijn.

Fould, Achille (1800—1867): Frans bankier en staatsman, orleanist, later bonapartist; was van 1849 tot 1867 meermalen minister van financiën, staatsminister en minister van het keizerlijke hof (1852/60).

Frans I (1768—1835): keizer van Oostenrijk (1804/35), als Frans II keizer van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie (1792/1806).

Frans Jozef I (1830—1916): keizer van Oostenrijk (1848/1916).

Frederik II (de Grote) (1712—1786): koning van Pruisen (1740/86).

Frederik VII (1808—1863): koning van Denemarken (1848/63).

Frederik Willem (1620—1688): keurvorst van Brandenburg (1640/88). *Frederik Willem III* (1770—1840): koning van Pruisen (1797—1840).

Garibaldi, Giuseppe (1807—1882): nationale held van de Italianen, democraat; gaf in de jaren '50 en '60 leiding aan de strijd van het Italiaanse volk voor de nationale bevrijding en hereniging van Italië; begaafd veldheer, leidde de revolutionaire veldtocht in Zuid-Italië (1860); nam deel aan de oorlogen tegen Oostenrijk.

- Gervinus, Georg Gottfried* (1805—1871): burgerlijk historicus en politicus, professor in Heidelberg.
- Goethe, Johann Wolfgang von* (1749—1832): belangrijkste vertegenwoordiger van de Duitse klassieke letteren; een der prominentste dichterfiguren uit de wereldliteratuur.
- Gottld, Jay* (1836—1892): Amerikaans miljonair, spoorwegondernemer en financier.
- Govone, Giuseppe* (1825—1872): Italiaans generaal en staatsman; nam deel aan de oorlogen tegen Oostenrijk; voerde in april 1866 onderhandelingen met Bismarck; minister van oorlog (1869/70).
- Gribeauval, Jean Baptiste Vaquette de* (1715—1789): Frans generaal en constructeur van geschut; van 1764 tot 1789 (met onderbrekingen) inspec-teur-generaal van de artillerie; had leidend aandeel in de reorganisatie van de Franse artillerie.
- Hansmann, David Justus* (1790—1864): grootkapitalist, vertegenwoordiger van de liberale bourgeoisie van het Rijnland; van maart tot september 1848 minister van financiën van Pruisen.
- Hatisscr, Ludwig* (1818—1867): historicus en politicus, professor in Heidelberg; liberaal.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (1770—1831): belangrijkste vertegenwoordiger van de klassieke Duitse filosofie (objectief idealist), die haar hoogtepunt vond in het systeem van Hegel.
- Heine, Heinrich* (1797—1856): vooraanstaand dichter en hartstochtelijk patriot, vijand van het absolutisme en van de feodaal-klerikale reactie; voorvechter van een democratische literatuur; bevriend met Marx en Engels.
- Hendrik IV* (1553—1610): koning van Frankrijk (1589—1610).
- Hendrik LXXII* (1797—1853): vorst van het dwergstaatje Reuss-Lobenstein-Ebersdorf (1822/48).
- Hohenstaitfen*: dynastie van keizers van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie (1138—1254).
- Hohenzollern*: dynastie van Brandenburgse keurvorsten (1415—1701), Pruisische koningen (1701—1918) en Duitse keizers (1871—1918).
- Hohenzollern, Leopold* (1835—1905): prins, vanaf 1885 vorst; een der telgen van het huis Hohenzollern, in 1870 pretendent naar de Spaanse troon.
- Jahns, Max* (1837—1900): Pruisisch officier, militair publicist; diende in de generale staf en doceerde aan de militaire academie in Berlijn.
- Jozef II* (1741—1790): zoon en mede-regent van keizerin Maria Theresia;

keizer van Oostenrijk (1780/90), keizer van het Heilige Roomse Rijk van de Duitse Natie (1765/90).

Karei, aartshertog (Karl Ludwig Johann) (1771—1847): aartshertog van Oostenrijk, veldmaarschalk en auteur op militair gebied; opperbevelhebber in de oorlogen tegen Frankrijk (tussen 1796 en 1809); minister van oorlog (1805/09).

Klapka, György (1820—1892): Hongaars generaal; had tijdens de revolutie van 1848/49 een Hongaars leger onder zijn bevel; emigreerde in 1849; had in de 50er jaren verbinding met bonapartistische kringen; tijdens de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog van 1866 commandant van een Hongaars legioen, in Silezië door de Pruisische regering gevormd; keerde na 1867 naar Hongarije terug.

Krupp, Aljred (1812—1887): grootindustriële; eigenaar van een staalgiet- en een kanonnenfabriek.

Lassalle, Ferdinand (1825—1864): tot 1862 kleinburgerlijk democraat; een der oprichters van de Duitse Algemene Arbeidersvereniging in 1863, deed veel agitatorisch werk; pakteerde met Bismarck en ondersteunde de politiek van vereniging van Duitsland 'van boven af'; verbreidde illusies over productiecoöperaties met staatssteun en over het vreedzaam overgroeien in het socialisme; grondlegger van de als lassalleanisme bekend geworden variant van het opportunisme.

Liebkecht, Wilhelm (1826—1900): een der belangrijkste leiders van de Duitse sociaal-democratie; nam als lid van de Bond der Communisten deel aan de revolutie van 1848/49; emigreerde naar Engeland waar hij een vriend en strijdmakker van Marx en Engels werd; keerde in 1862 naar Duitsland terug; als lid van de Eerste Internationale propagandist en agitator van het marxisme; in 1869 medeoprichter van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij; verantwoordelijk redacteur van de 'Vor-warts', lid van de Rijksdag (1874—1900); trad op tegen het Pruisische militarisme en tegen de Duits-Franse oorlog van 1870/71, voor eenwording van Duitsland langs revolutionaire weg.

Lodewijk XIV (1638—1715): koning van Frankrijk (1643—1715).

Lodewijk Napoleon zie Napoleon III.

Louis Bonaparte zie Napoleon III.

Manteuffel, Otto Theodor, Freiherr von (1805—1882): Pruisisch staatsman, vertegenwoordigde de reactionaire adellijke bureaucratie; minister van binnenlandse zaken (1848/50), minister-president en minister van buitenlandse zaken (1850/58).

Maurer, Georg Ludwig, Ritter von (1790—1872): historicus; bestudeerde

het maatschappelijke stelsel van Duitsland vanaf de Oudheid tot de Middeleeuwen; had belangrijk aandeel in het onderzoek van de geschiedenis van de gemeenschappelijke markt.

Metternich, Clemens Wenzel Lothar, Fürst von (1773—1859): Oostenrijks staatsman en diplomaat; minister van buitenlandse zaken (1809/21) en staatskanselier (1821/48); een der grondleggers van de Heilige Alliantie. *Milde, Karl August* (1805—1861): katoenfabrikant te Breslau, liberaal;

van mei tot juni 1848 voorzitter van de Pruisische Nationale Vergadering (rechtvleugel); minister van handel (juni-september 1848).

More (Morris), Sir Thomas (1478—1535): Engels politicus, Lord-kanselier; humanistisch auteur, vertegenwoordiger van het utopische communisme.

Morny, Charles-Auguste-Louis-Joseph, duc de (1811—1865): halfbroer van Napoleon III; Frans politicus, bonapartist, afgevaardigde in de Wetgevende Nationale Vergadering (1849/51), een der organisatoren van de staatsgreep van 2-12-1851; minister van binnenlandse zaken (dec. '51 tot jan. '52); voorzitter van het Corps législatif (1854/56, 1857/65).

Napoleon I Bonaparte (1769—1821): keizer der Fransen (1804/14 er 1815).

Napoleon III Louis Bonaparte (Lodewijk Napoleon) (1808—1873): neef van Napoleon I; president van de Tweede Republiek (1848/52), keizer der Fransen (1852/70).

Nicolaas I (1796—1855): tsaar van Rusland (1825/55).

Orsini, Felice (1819—1858): Italiaans burgerlijk democraat, republikein; nam deel aan de strijd voor de nationale bevrijding en vereniging van Italië; pleegde in 1858 een aanslag op Napoleon III en werd ter dood gebracht.

Palmerston, Henry John Temple, Viscount, Lord (1784—1865): Brits staatsman; aanvankelijk Tory (conservatief), na 1830 een der rechtse leiders van de Whigs (liberalen); staatssecretaris voor het krijgswezen (1809/28), minister van buitenlandse zaken (1830/34, 1835/41, 1846/51), minister van binnenlandse zaken (1852/55), minister-president (1855/58 en 1859/65).

Peter I (de Grote) (1672—1725): tsaar van Rusland (1682—1725).

Plinius (Gajus Plinius Secundus) de Oude (23—79): Romeins natuuronderzoeker, schrijver van een geschiedenis van de natuur.

Puttkamer, Robert Victor (1828—1900): Pruisisch reactionair staatsman; minister van binnenlandse zaken (1881/88); organiseerde de vervolging van de sociaal-democraten onder de Socialistenwet.

Racine, Jean (1639—1699): Frans toneelschrijver; vertegenwoordiger van het Franse klassicisme.

Richelieu, Armand-Jean du Plessis, duc de (1585—1642): Frans kardinaal en staatsman in de periode van het absolutisme.

Romanow, Michail Fjodorowitsj (1596—1645): tsaar van Rusland (1613/1645).

Rotteck, Karl Wenzeslaus Rodecker von (1775—1840): historicus en liberaal politicus.

Russel, Lord John (1792—1878): Brits staatsman; leider van de Whigs (liberalen), minister-president (1846/52 en 1865/66), minister van buitenlandse zaken (1852/53 en 1859/65).

Schlosser, Friedrich Christoph (1776—1861): een der belangrijkste historici van zijn tijd; zijn geschriften zijn doordrongen van de ideeën van de Verlichting van de revolutionaire bourgeoisie van de 18de eeuw; schreef een uitgebreide 'Wereldgeschiedenis voor het Duitse volk*.

Soetbeer, Georg Adolf (1814—1892): burgerlijk econoom en statisticus.

Stoecker (Stöcker), Adolf (1835—1909): geestelijke, tevens reactionair politicus; oprichter (1878) en leider van de Christelijk-sociale Partij, die dicht bij de uiterste rechtervleugel van de Conservatieve Partij stond; vijand van de socialistische arbeidersbeweging, antisemiet; lid van de Rijksdag vanaf 1881.

Sybel, Heinrich von (1817—1895): historicus en politicus, Nationaal-liberaal; een der ideologen van het verenigen van Duitsland 'van bovenaf' onder de hegemonie van Pruisen; directeur van het Pruisische Staatsarchief.

Thiers, Louis-Adolphe (1797—1877): Frans historicus en staatsman, orleanist; minister-president (1836, 1840); tijdens de Tweede Republiek afgevaardigde in de Constituerende en de Wetgevende Nationale Vergadering; in 1871 Hoofd van de Uitvoerende Macht (minister-president), president van de republiek (1871/73), beul van de Commune van Parijs.

Thile, Karl Hermann von (1812—1889): Pruisisch diplomaat; onderstaatssecretaris van buitenlandse zaken van Pruisen (1862/71); staatssecretaris van het ministerie van buitenlandse zaken van het Duitse rijk (1871/73).

Tschech, Heinrich Ludwig (1789—1844): Pruisisch ambtenaar, burgemeester van Storkow (1832/41), democraat; wegens een aanslag op koning Frederik Willem IV ter dood gebracht.

Vanderbilt: dynastie van Amerikaanse industrie- en geldmagnaten.

- Waldersee, Friedrich Gustav, graaf von* (1795—1864): Pruisisch generaal en auteur op militair terrein; minister van oorlog (1854/58).
- Weertb, Georg* (1822—1856): publicist, dichter; lid van de Bond der Communisten, in 1848/49 verantwoordelijk voor het feuilleton van de 'Neue Rheinische Zeitung'; nauw bevriend met Marx en Engels.
- Welcker, Karl Theodor* (1790—1869): jurist uit Baden, liberaal publicist; lid van de Nationale Vergadering te Frankfort (1848/49).
- Wellington, Arthur Wellesley, Duke of* (1769—1852): Brits veldheer en staatsman, Tory; voerde 1808/14 en in 1815 het bevel over de Engelse troepen in de strijd tegen Napoleon I; generaal van de artillerie (1818/ 1827); opperbevelhebber van het leger (1827/28, 1842/52); ministerpresident (1828/30), minister van buitenlandse zaken (1834/35).
- Willem I* (1797—1888): prins van Pruisen, prins-regent (1858/61), koning van Pruisen (1861/88), Duits keizer (1871/88).
- Willem III* (1817—1890): koning der Nederlanden (1849—1890).

Inhoud

(Ontwerp van het voorwoord bij de brochure 'De rol van het geweld in de geschiedenis')	7
I	9
II	20
III	32
IV	48
(Indeling van het slotdeel van het vierde hoofdstuk van de brochure 'De rol van het geweld in de geschiedenis')	125
Toelichtingen	
Aantekeningen	128
Personenlijst	153

